

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΤΗΝ
ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Ο χρόνος εργασίας στην οικονομική σκέψη

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Χρήστος Μανούρας

Αθήνα, 2023

Τριμελής Επιτροπή

Σταύρος Μαυρουδέας Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Ιωάννης Κουζής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Χρίστος Παπαθεοδώρου Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Χρήστος Μανούρας, 2023

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτική ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ τους

Ελένη Γραμματικάκη
Δήμητρα Οικονομάκου
Κώστα Λιακόπουλο
Σοφοκλή Πετράκη

Που συνέβαλλαν
στο να είναι ο εργασιακός μου χρόνος
ευχάριστα δημιουργικός

Περιεχόμενα

Τριμελής Επιτροπή	2
Περιεχόμενα.....	4
Κατάλογος Εικόνων	6
Περίληψη	7
Abstract.....	9
Εισαγωγή.....	11
Κεφάλαιο πρώτο	13
1. Οικονομική σκέψη και χρόνος εργασίας	13
Κεφάλαιο δεύτερο.....	15
2. Κοινωνική οργάνωση της οικονομίας στον καπιταλισμό	15
Κεφάλαιο τρίτο	18
3. Εργασία, εργασιακός χρόνος, αντίστοιχη αγορά και μηχανισμός ρύθμισης στον καπιταλισμό	18
3.1. Η εργασία	18
3.2. Ο εργασιακός χρόνος	21
3.3. Η αγορά εργασίας και χρόνου	24
3.4. Ο μηχανισμός ρύθμισης του εργασιακού χρόνου	26
Κεφάλαιο τέταρτο	28
4. Προσεγγίσεις στον εργασιακό χρόνο στην καπιταλιστική οικονομία	28
4.1. Πρώιμη καπιταλιστική εποχή.....	29
4.1.1. Πρώιμος εμπορικός καπιταλισμός	29
4.1.2. Φυσιοκρατική σχολή	30
4.2. Ώριμη καπιταλιστική εποχή	33
4.2.1. Κλασική Πολιτική Οικονομία	33
4.2.1.1. Adam Smith	35
4.2.1.2. David Ricardo	36
4.2.1.3. John Stuart Mill.....	38
4.2.2. Νεοκλασική σχολή	41
4.2.2.1. Γενικές θεωρητικές αρχές	41
4.2.2.2. Η Εργασία στη Νεοκλασική Οικονομική Σκέψη.....	44
4.2.3. Κεϋνσιανή και θεσμιστική οικονομική σκέψη.....	48
4.2.3.1. Κεϋνσιανή οικονομία.....	48
4.2.4. Μαρξιστική θεωρία (Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία)	53
4.2.4.1. Η εργασία και ο εργασιακός χρόνος στην μαρξιστική σκέψη	55
4.2.4.2. Χρήμα, κεφάλαιο και η σχέση τους με τον εργασιακό χρόνο	59

4.2.4.3. Κέρδος, υπεραξία, εκμετάλλευση και η σχέση τους με τον εργασιακό χρόνο	61
4.2.4.4. Η αξία της εργασίας και η σχέση της με τον εργασιακό χρόνο	64
4.2.4.5. Απόσπαση υπεραξίας, παραγωγικότητα, και η σχέση τους με τον εργασιακό χρόνο	65
Κεφάλαιο πέμπτο	67
5. Συμπεράσματα.....	67
Βιβλιογραφία	72
1. Ελληνική	72
2. Ξενόγλωσση.....	73

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1: Γραφική παράσταση της σχέσης εισοδήματος και χρόνου εργασίας.....	35
Εικόνα 2: Ημερήσια καμπύλη παραγωγικότητας της εργασίας.....	37
Εικόνα 3: Η παραγωγική διαδικασία και η προσαύξηση του Κεφαλαίου	49

Περίληψη

Στην οικονομική σκέψη εξ αρχής της ανάπτυξης του καπιταλισμού αποτέλεσαν σημείο προβληματισμού η εργασία και το μέτρο αυτής, δηλαδή ο εργασιακός χρόνος. Οι οικονομικές επιπτώσεις που προκύπτουν από την ένταση της εργασίας και του χρόνου εκτέλεσής της αφορούν τόσο στην παραγωγικότητα των εμπορευμάτων, δηλαδή την παραγωγή κοινωνικού πλούτου, όσο και στην ποιότητα ζωής των εργαζομένων. Αφού περιγραφεί η κοινωνική οργάνωση του καπιταλισμού, έπειτα αναλύονται οι έννοιες της εργασίας, της αγοράς εργασίας, του εργασιακού χρόνου και του μηχανισμού ρύθμισής του. Ακολουθεί η παράθεση των κυριοτέρων απόψεων περί εργασιακού χρόνου στα διάφορα ρεύματα οικονομικής σκέψης. Περιγράφονται οι παραδοχές τους σχετικά με το παραγωγικό σύστημα του καπιταλισμού και τις εργασιακές σχέσεις, βάσει της μορφής του συστήματος (στάδιο) την εποχή που αναπτύχθηκαν. Επισημαίνεται η αντίληψή τους για τις οικονομικές σχέσεις, ανάλογα με το σημείο που εστιάζει η προσέγγισή τους. Αναφέρονται οι θέσεις τους για την κοινωνία, τους οργανωτικούς θεσμούς της και τη δράση του ατόμου σε αυτή. Στα παραπάνω αντιπαραβάλλονται, οι αντίστοιχες αναφορές τους στην εργασία και τον εργασιακό χρόνο. Συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά:

α) στον πρώιμο εμπορικό καπιταλισμό που θεώρησε το θετικό εμπορικό ισοζύγιο ως την πηγή του εθνικού πλούτου. Θεωρούσαν ότι αν οι εργαζόμενοι εξοικονομούσαν εύκολα τα απαραίτητα για την επιβίωσή τους αγαθά εκείνοι θα μείωναν το χρόνο εργασίας τους. Γι' αυτό δεν έπρεπε να αυξάνονται οι μισθοί.

β) στη φυσιοκρατική σχολή όπου η πηγή του κοινωνικού πλούτου τοποθετείται στην παραγωγή με βάση τον αγροτικό τομέα. Δεν θεωρείται απαραίτητη η οικονομική μεγέθυνση και άρα οι εργαζόμενοι θα έπρεπε να εργάζονται τόσο όσο να εξασφαλίζουν τα απαραίτητα για την αναπαραγωγή τους.

γ) την κλασική πολιτική οικονομία που πρεσβεύει πως η εργασία σε κάθε παραγωγική δραστηριότητα είναι πηγή δημιουργίας πλούτου. Αναπτύσσει την εργασιακή θεωρία της αξίας και προσεγγίζει δε τις εργασιακές σχέσεις δίνοντας έμφαση στις κοινωνικές τάξεις. Από εκπροσώπους της έγινε η πρώτη αναφορά σχετικά με την φθορά των εργαζομένων από την πολύωρη εργασία.

δ) τη νεοκλασική σχολή, όπου παραβλέπεται ο ταξικός κοινωνικός διαχωρισμός και εστιάζει στη δράση του ατόμου, όσον αφορά στην οικονομική διαδικασία. Η εργασία

δε δεν αποτελεί ένα ιδιαίτερο παραγωγικό συντελεστή και μετράται ποσοτικά ως εμπορεύσιμο είδος. Ενώ περιγράφει ένα οικονομικό υπόδειγμα πλήρους ανταγωνισμού επιχειρήσεων, όπου ενδιαφέρει η εργασία ως ποσότητα ανεξαρτήτου αριθμού εργαζομένων και ωρών εργασίας, διαψεύδεται από την καθημερινή πρακτική και καταθέτει τροποποιήσεις.

ε) τα κεϋνσιανά και τη θεσμικά οικονομικά, όπου ο χρόνος εργασίας, όπως και η παραγωγικότητα, προσλαμβάνουν μια κοινωνική και πολιτική διάσταση σε ένα πλαίσιο που δεν αμφισβητεί τις οικονομικές καπιταλιστικές σχέσεις.

στ) την μαρξιστική πολιτική οικονομία που επισημαίνει την ανισότητα στον ταξικό κοινωνικό διαχωρισμό και στο δίπολο εργοδότη εργαζόμενου. Θεωρεί την εργασία ως τη μοναδική πηγή του πλούτου. Αναπτύσσει την θεωρία της αξίας της αφηρημένης εργασίας και πιστεύει στην ανατροπή του καπιταλισμού. Επισημαίνει πως η άντληση υπεραξίας από την εργασία είναι ο απώτερος σκοπός των κεφαλαιοκρατών.

Συμπεράσματα αναζητούνται μέσα από μια διαδικασία αξιολόγησης των αντιλήψεων των διαφόρων ρευμάτων που αφορούν στην αγορά εργασίας και σχετίζονται με τον εργασιακό χρόνο. Εκ των συμπερασμάτων διακρίνεται η σχετική ορθότητα της πολιτικής οικονομίας έναντι της νεοκλασικής επιστήμης των οικονομικών.

Λέξεις – Κλειδιά: εργασία, εργασιακός χρόνος, καπιταλισμός, αξία

Labor time in economic thought

Christos Manouras

Abstract

In economic theory from the beginning of the development of capitalism, work and its measure, i.e. labor time, have been a point of concern. The economic effects resulting from the intensity of work and its execution time reflect both in the production of goods, i.e. the production of social wealth, and in the quality of life of the workers. Upon describing the social organization of capitalism, then the concepts of work, the labor market, labor time and its regulation mechanism are analyzed, along with the main views on labor time in the various theories of economic science. Their assumptions about the capitalist production system and labor relations are described based on the form of the system (stage of capitalism) at the time they were developed. Their perception of economic relations is highlighted, depending on where their approach focuses. Their positions on society, its organizational institutions and the action of the individual in it are also mentioned. In the above, their respective references to work and working time are contrasted. Specifically, reference is made to:

- a) in early commercial capitalism that considered positive commercial growth as a source of national wealth. It was believed that if workers could easily achieve the goods necessary for their survival they would reduce their working time. That is why wages should not be increased.
- b) the naturalist school where the source of social wealth is placed in production based on the agricultural sector. Economic growth is not considered necessary and therefore workers should work as much as they can to secure the necessities for their reproduction.
- c) the classical political economy which advocates that work in every productive activity is a source of wealth creation. It develops the labor theory of value and approaches labor relations by emphasizing social classes. Its representatives made the very first report regarding the consequences (wear and tear) on employees from working long hours.
- d) the neoclassical school where the class social division is overlooked and focuses on the action of the individual, regarding the economic process. Labor does not constitute a special factor of production and is quantitatively measured as a tradable item. While

it describes an economic model of perfect competition, where labor is treated as a quantity, independent of the number of workers and working hours, it is refuted by everyday practices and modifications.

e) Keynesian and institutional economics where labor time, as well as productivity, take on a social and political dimension in a context that does not challenge economic capitalist relations.

f) Marxist political economy which points out the inequality in the class social division and the employer-employee dichotomy. It regards work as the only source of wealth. It develops the theory of the value of abstract labor and believes in the overthrow of capitalism. It points out that extracting surplus value from labor is the ultimate goal of capitalists.

Conclusions are sought through a process of evaluating the perceptions of the various theories concerning the labor market and related to labor time. The conclusions show the relative correctness of political economy compared to the neoclassical science of economics.

Keywords: work, labor time, capitalism, value

Εισαγωγή

Μαρτυρείται ευρέως τις τελευταίες δεκαετίες της πυκνής και θολής πληροφορίας μία δυσκολία και πελαγοδρόμηση από μεγάλο τμήμα του πληθυσμού και ερευνητές, κατά την προσπάθεια διαμόρφωσης άποψης που αφορά σε οικονομικά θέματα. Οι παρατηρούμενοι οικονομικοί μετασχηματισμοί, λόγω της παγκοσμιοποιημένης αγοράς εργασίας και της καινοτόμου τεχνολογικής εξέλιξης, που χαρακτηρίζονται από αυτοματοποίηση των παραγωγικών διαδικασιών και ενδυνάμωση της κυριαρχίας του χρηματοπιστωτικού συστήματος, δεν μπορούν να μεταβολιστούν εύκολα από την πλειοψηφία των εργαζομένων που βρίσκονται κάτω από πίεση του χρόνου προκειμένου να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις των βιοποριστικών αναγκών τους. Περαιτέρω ο οικονομικός αναλφαβητισμός κάνει τον πολίτη και τον εργαζόμενο ευάλωτο και εύκολα χειραγωγήσιμο. Σε μια εποχή που η ευελιξία στην εργασία και στις διοικητικές διαδικασίες των επιχειρήσεων και του κράτους, πρεσβεύεται από τον σύγχρονο καπιταλισμό ως ιδεολογικό πρόταγμα ενώ ταυτόχρονα τα νοικοκυριά γίνονται αντιληπτά από τη γλώσσα των οικονομικών ως οικονομικά πεδία, παρατηρείται το φαινόμενο για την πλειοψηφία του ενεργού πληθυσμού της γρήγορης/βεβιασμένης συγκρότησης μιας αφηρημένης εργασιακής ταυτότητας που συμπλέει με την αντίστοιχη αποσπασματική και επιδερμική κοινωνική, νομική και οικονομική του αντίληψη στα πλαίσια του εμπειρισμού.

Πέρα από τις ελλείψεις, σκόπιμες ή μη, της εκπαιδευτικής διαδικασίας, την πολυπλοκότητα των οικονομικών εννοιών και την πολυνομία/κακονομία, που αφορά σε οικονομικές ρυθμίσεις της αγοράς και οικονομικές λειτουργίες του κράτους, το κάθε κοινωνικά δρών άτομο βρίσκεται αντιμέτωπο όχι μόνο με ανάγκες επιβίωσης αλλά και αυτοπραγμάτωσης. Η μεθοδική ανταπόκριση στις οικονομικές σχέσεις που συνυφαίνονται με τις κοινωνικές, αλλά και τις σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνονται από το επικρατών οικονομικό σύστημα αποτελεί αναγκαιότητα. Η εργασία και ο καταμερισμός της είναι το μέσο με το οποίο ο άνθρωπος κοινωνικοποιείται και ανταπεξέρχεται στην παραπάνω αναγκαιότητα.

Αν ο όρος αξιοπρέπεια στη διαβίωση (όσο κι αν ο όρος έχει ευτελιστεί από την άσκοπη χρήση του στον δημόσιο λόγο) έχει έναν πρωταρχικό, όπως οι πάντες διατείνονται, ρόλο για την επίτευξη της ανθρώπινης αυτοπραγμάτωσης, νοηματοδότησης της ύπαρξής του και ικανοποίησης από τη ζωή, τότε η υπέρβαση της αδιαφορίας και της επανάπαυσης απέναντι στους παράγοντες που καθορίζουν τη

κοινωνική μας ζωή, που συνδέεται ρητά με την εργασία και τον χρόνο που αυτή εκτελείται, αποτελεί προτεραιότητα. Δεν πρέπει να λησμονεί κανείς πως η έννοια της αξιοπρέπειας συνδέεται με την κοινωνία ως σύνολο π.χ. για την αντιμετώπιση του κινδύνου θεσπίστηκαν κοινωνικά συστήματα ασφάλισης, και αποτελεί διαρκώς ανοιχτό προς συζήτηση το ζήτημα αλληλεξάρτησης μεταξύ της ατομικής και της κοινωνικής διάστασης της εν λόγω έννοιας.

Με τη συγγραφή αυτής της εργασίας επιδιώκεται μέσω επιστημονικά αναγνωρισμένης βιβλιογραφίας η ανασκόπηση και σφαιρική παρουσίαση των αντιλήψεων που αφορούν στον χρόνο εργασίας. Η χρονική περίοδος στην οποία δίνεται έμφαση είναι η περίοδος ανάπτυξης του καπιταλισμού, του συστήματος που κυριαρχεί παγκοσμίως. Φιλοδοξεί να εμπνεύσει τον αναγνώστη να επανεστιάσει στη βάση στοιχειοθέτησης των βασικών όρων και εννοιών που διέπουν την οικονομική σκέψη, τόσο για την κατανόησή τους όσο και την περαιτέρω διερεύνηση και εξέλιξή τους, προκειμένου να αναπτύξει μια περισσότερο συνειδητή κοινωνική παρουσία. Η εστίαση στο θέμα του χρόνου εργασίας επιλέχθηκε διότι κρίνεται ότι αποτελεί ένα πολυδιάστατο κοινωνικά ευαίσθητο θέμα, στο οποίο όλες οι οικονομικές πολιτικές και τα ρυθμιστικά οικονομικά μέτρα αναφέρονται και κατατείνουν καθιστώντας το, επίκεντρο της οικονομικής δραστηριότητας. Επιπλέον, άπτεται στο ζήτημα του χρόνου της ζωής που ο άνθρωπος καλείται να αξιοποιήσει στο πεπερασμένο διάστημα του βίου του νοηματοδοτώντας την ύπαρξή του. Με έναν πρόχειρο υπολογισμό διαφαίνεται πως αν αφαιρεθεί ο χρόνος του ύπνου, τουλάχιστον ο μισός χρόνος της καθημερινής ζωής αποτελεί εργασιακό χρόνο.

Στο πρώτο κεφάλαιο εξηγούνται οι έννοιες της οικονομικής σκέψης και του χρόνου εργασίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο περιγράφεται η κοινωνική οργάνωση του καπιταλισμού. Ακολουθεί στο τρίτο κεφάλαιο η διασαφήνιση των όρων εργασία, αγορά εργασίας, εργασιακός χρόνος και μηχανισμός ρύθμισης αυτού. Στο τέταρτο κεφάλαιο αναλύονται τα διάφορα κύρια ρεύματα οικονομικής σκέψης και επισημαίνονται οι αναφορές τους στον εργασιακό χρόνο. Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο, επιχειρείται η εξαγωγή συμπερασμάτων μέσω της αξιολόγησης των θέσεων των διαφόρων ρευμάτων οικονομικής σκέψης που προαναφέρθηκαν. Η εν λόγω αξιολόγηση, προκύπτει έμμεσα από την παράθεση παραδειγμάτων που σχετίζονται με τον εργασιακό χρόνο.

Κεφάλαιο πρώτο

1. Οικονομική σκέψη και χρόνος εργασίας

Αξίζει να επισημανθεί ότι η οικονομία είναι κατά κοινή ομολογία η κύρια συνιστώσα που βάσει της οργάνωσής της καθορίζει την κοινωνική ζωή. Αυτό προκύπτει κατ' αρχήν αν αναλογιστεί κανείς πως οι ανθρώπινες κοινωνίες καλούνται να επιβιώσουν και να διαγωνιστούν/αναπαραχθούν υπό των όρων ενός περιορισμένου συνόλου πόρων, το οποίο και αξιοποιείται σύμφωνα με το επιλεγμένο οικονομικό σύστημα (Μαυρουδέας, 2006). Ως εκ τούτου οι οικονομικές επιπτώσεις που αφορούν στην παραγωγή, στην ανταλλαγή και στη διανομή του κοινωνικού προϊόντος (όλης της κοινωνίας συλλογικά), τους τρεις άξονες ή σφαίρες που συγκροτούν τις οικονομικές σχέσεις των μελών μιας κοινωνίας και αποτελούν μεταξύ τους συστοιχία ως κύκλωμα συνεχούς ροής, αποτελούν κομβικά σημεία της οικονομικής σκέψης.

Ο Antoine de Montchrestien το 1615 ανέφερε τον όρο «πολιτική οικονομία» στον τίτλο ενός έργου του όπου στη θέση του Αριστοτέλη περί ανεξαρτησίας την πολιτικής (λειτουργίες του κράτους) από την κοινωνική ζωή και την οικονομία ως σφαίρα των οικονομικών σχέσεων που εφορμούν από τον τρόπο παραγωγής αντίτεινε τη συνάφειά τους. Η πολιτική οικονομία όμως εγκαινιάστηκε ουσιαστικά από τον Adam Smith το 1776, ο οποίος ανήγαγε την παραπάνω θεώρηση, απαλλαγμένη από περιορισμούς που δεν άπτονται της οικονομίας, στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα κατά τη συγκρότηση της αστικής τάξης που στηρίζει την ισχύ της στην κατοχή των μέσων παραγωγής.

Κατόπιν Ο Λόρδος Ρόμπιν το 1932 έδωσε έναν από τους πρώτους κοινώς αποδεκτό ορισμό της επιστήμης των οικονομικών από την πλευρά της νεοκλασικής σχολής, ως την περιγραφή και μελέτη της σχέσης που αναπτύσσεται μεταξύ του ατόμου και των αντικειμένων και της διαμόρφωσης της συμπεριφοράς του βάσει της επιθυμίας να εκπληρώσει τους σκοπούς του με πεπερασμένα/περιορισμένα μέσα μέσω των εναλλακτικών χρήσεών τους. Η σκόπιμη αυτή σχέση του ατόμου με τα αντικείμενα και την κοινωνία φαίνεται να επηρεάζεται καθοριστικά από την εργασία που ασκεί, της οποίας ο χρόνος εκτέλεσης αποτελεί το επίκεντρο όπου θα επιχειρήσει να εστιάσει αυτή η πραγματεία. Σύμφωνα με την πεποίθηση του παραπάνω οικονομολόγου, ο οικονομικός αναλυτής θα έπρεπε να είναι ουδέτερος ως αμέτοχος στις μελέτες του που οφείλουν να εδράζονται στον επιστημονικό ορθολογισμό χωρίς ηθικές ή άλλες αναφορές και προεκτάσεις. Οι οικονομολόγοι θα πρέπει να

προσηλώνονται μόνο στη μελέτη του οικονομικού συστήματος και στην αποτελεσματικότητά του (κοινωνικά επιθυμητή αξιοποίηση/κατανομή των πόρων, τρόπο παραγωγής, ανταλλαγής και διανομής του κοινωνικού προϊόντος ως εισόδημα) χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τις παραμέτρους και τους όρους κοινωνικής δικαιοσύνης που τίθενται μέσω της πολιτικής διαδικασίας (Robbins 1932).

Όμως καμία επιστημονική εισήγηση για τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας του οικονομικού συστήματος δεν είναι τεχνικό ζήτημα άμοιρο αξιολόγησης των κοινωνικών εξελίξεων και αντιφάσεων. Όπως ο φιλόσοφος Rawls υποστήριζε οι κοινωνικοί θεσμοί επιβεβαιώνονται στο χρόνο μόνο αν θεωρούνται δίκαιοι για τον εκάστοτε πολιτισμό. Πιο συγκεκριμένα, η στοχοθέτηση κοινωνικής δικαιοσύνης ως τρόπος διανομής του εισοδήματος και η αποδοχή ή μη της εκάστοτε υπάρχουσας συστημικής δομής αποτελεί την ηθική βάση αντίληψης κάθε τέτοιας εισήγησης. Παρά τις όποιες διακηρύξεις ορισμένων οικονομολόγων περί ουδετερότητας αντικειμενικής παρατήρησης μέσω μαθηματικών μοντέλων και δεικτών που εξασφαλίζουν την αδιαμφισβήτητη τεκμηρίωση, η ίδια η σύγχρονη επιστήμη έρχεται να επιβεβαιώσει την υποκειμενικότητα του παρατηρητή σε όλες τις εκφάνσεις. Κατά συνέπεια, οι ιδεολογικές και κοινωνικές πεποιθήσεις επηρεάζουν σε έναν βαθμό την εξαγωγή των συμπερασμάτων, ακόμη και παρά την έλλειψη πρόθεσης να ακολουθηθεί κάποιο συγκεκριμένο οικονομικό παράδειγμα. Αυτό θα γίνει φανερό παρακάτω όπου θα εξεταστεί η αφετηρία ανάλυσης για όλα τα ρεύματα οικονομικής σκέψης, η οποία καθορίζεται από την αντίληψη για την κοινωνία, τον άνθρωπο και κατ' επέκταση το νευραλγικό για τη ζωή ζήτημα, αυτό της ανθρώπινης εργασίας και του χρόνου εκτέλεσής της (εργασιακό χρόνο).

Κεφάλαιο δεύτερο

2. Κοινωνική οργάνωση της οικονομίας στον καπιταλισμό

Ο καπιταλισμός ως σύστημα οργάνωσης της οικονομίας αντέτεινε στα προηγούμενα οικονομικά συστήματα το αφήγημα της ανωτερότητάς του όσον αφορά στην πληρέστερη κάλυψη και ικανοποίηση των συνεχώς αυξανόμενων κοινωνικών αναγκών και στην επίτευξη μιας συλλογικής κοινωνικής ευημερίας μέσω της ανταγωνιστικής οικονομικής ανάπτυξης. Η μεγέθυνση της οικονομίας βασίστηκε στην επανεπένδυση του κεφαλαίου για επέκταση του βιομηχανικού τομέα και στη μισθωτή εργασία που τον στελέχωσε.

Για την ευχερέστερη κατανόηση του πραγματευόμενου θέματος θεωρείται απαραίτητη η παρουσίαση του γενικού πλαισίου λειτουργίας του καπιταλισμού.

Κάθε σύστημα οικονομικής οργάνωσης έχει ως δομικά στοιχεία:

α) έναν τρόπο κατανομής των πόρων (Γη, υλικό κεφάλαιο και εργασία) σε έναν επιλεγμένο συνδυασμό παραγωγικών χρήσεων προς παραγωγή διαφόρων συγκεκριμένων προϊόντων βάσει των κοινωνικών αναγκών/προτιμήσεων.

β) έναν τρόπο παραγωγής των προϊόντων που χαρακτηρίζεται τόσο από την κατανομή των παραγωγικών πόρων που ορίζουν τις τεχνικές συνθήκες παραγωγής, όσο και από τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής που διαμορφώνονται από τις μορφές εργασίας και την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής.

γ) έναν τρόπο διανομής του κοινωνικού προϊόντος που παρήχθησαν ως είδος ή εισόδημα.

Στον καπιταλισμό ο συνδυασμός κατανομής των πόρων στους διάφορους παραγωγικούς κλάδους, βάσει της ιεράρχησης των κοινωνικών αναγκών, πραγματοποιείται μέσω αγοράς από την ανταλλαγή των προϊόντων, δηλαδή εμπορευμάτων, που συντελείται σ' αυτήν με χρήμα. Εφόσον η καπιταλιστική παραγωγή αφορά σε εμπορεύματα δηλαδή προϊόντων με στόχο την ανταλλαγή τους στην αγορά με σκοπό το κέρδος, οι προσδοκίες-κίνητρο του κέρδους καθορίζουν τις επενδύσεις και αυτές με τη σειρά τους την κατανομή των παραγωγικών πόρων της εργατικής δύναμης συμπεριλαμβανομένης. Ταυτόχρονα, η διανομή του προϊόντος εξαρτάται από την προσυμφωνημένη κοινωνικά αναλογία διαίρεσης της προστιθέμενης αξίας που ενσωματώνεται/αντικειμενοποιείται στο κάθε προϊόν μεταξύ των πόρων (Γη, μηχανήματα, εργασία) στην παραγωγή. Από που προκύπτει

αυτή η αξία είναι ένα ζήτημα ανοιχτό ερμηνειών. Ωστόσο, στον καπιταλισμό η αξιοποίηση του πόρου Γη/Φύση, γίνεται βάσει της ανθρωποκεντρικής ιδεολογίας σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος έχει μεγαλύτερη αξία από τον φυσικό κόσμο και του προσδίδει μία εργαλειακή χρησιμότητα για την ικανοποίηση των ανθρωπίνων αναγκών. Συνοδεύεται, δε, από την αντίληψη ότι η εξέλιξη της τεχνολογίας θα μπορέσει να αποκαταστήσει την όποια φθορά ή διαταραχή προκύψει στο οικοσύστημα (Edward, 2016., Almeida, 2015) και βάσει αυτής αποτιμά και συσχετίζει τα συμφέροντα των νυν και των επόμενων γενεών (Γεωργόπουλος, 2006)

Θα πρέπει να σημειωθεί πως τα επενδυτικά σχέδια που καθορίζουν την παραγωγή των προϊόντων (είδος και ποσότητα) και άρα την κατανομή των πόρων στην παραγωγική διαδικασία προέρχονται από την ομάδα των συμβαλλομένων ιδιωτών (με ή χωρίς τη συνεργασία του κράτους αλλά θεωρητικά υπό την εποπτεία του) που κατέχουν το απαραίτητο κεφάλαιο. Κάθε επενδυτική επιχειρηματική δραστηριότητα που πραγματώνεται με ιδιωτική πρωτοβουλία ενέχει ως προαπαιτούμενο έναν κοινωνικό καταμερισμό εργασίας εντός του οποίου θα πρέπει να κατορθώσει να συναρμοστεί, μέσω της διαδικασίας ανταλλαγής των παραγόμενων εμπορευμάτων. Μέσα από αυτό τον άναρχο και διαρκώς μεταβαλλόμενο πλήθος επιχειρηματικών/επενδυτικών δραστηριοτήτων, δια της ως ρευστού μωσαϊκού κίνησης των επιχειρήσεων μεταξύ των διαφόρων παραγωγικών κλάδων, καλύπτονται οι κοινωνικές ανάγκες/προτιμήσεις που ανακύπτουν από τις εκάστοτε κοινωνικές και τεχνολογικές συνθήκες, και δύνανται να διαμορφωθούν ως έναν βαθμό από συγκεκριμένες πολιτικές.

Παράλληλα, η αναλογία της διανομής του προϊόντος ως εισόδημα μεταξύ των συμβαλλομένων στην παραγωγική διαδικασία βάσει του κέρδους που προκύπτει κατόπιν της ανταλλαγής των προϊόντων (ή υπηρεσιών) συμφωνείται και ορίζεται μέσα από ιδεολογικές αντιπαραθέσεις και διεγκυστίνδες στη πολιτική διαδικασία και είναι άνισες σύμφωνα με την πολιτική δύναμη της εκάστοτε ομάδας εμπλεκόμενων με κοινά συμφέροντα.

Επίσης, η προστιθέμενη αξία που ενσωματώνεται στα παραχθέντα προϊόντα, που προέρχονται από τη μεταποίηση πρώτων υλών, και αποτελεί την πηγή του κέρδους κατά την ανταλλαγή των προϊόντων-εμπορευμάτων στην αγορά προκύπτει από την ανθρώπινη εργασία με τη συμβολή των μέσων εργασίας και παραγωγής (Μηχανήματα και εργαλεία συν πρώτες ύλες και ενέργεια). Αυτό, δε, που ονομάζουμε

κοινωνικό πλούτο, όπως ο William Petty πρώτος ισχυρίστηκε, νοείται και ορίζεται ως το πλήθος των παραγόμενων εμπορευμάτων, που ανταλλάσσονται στην αγορά και αποδίδουν το τελικό κέρδος ως συλλογή της προστιθέμενης αξίας που προήλθε από την εργασία με τη συμβολή των μέσων εργασίας και παραγωγής.

Το ιδεολογικό πρόταγμα του καπιταλισμού πρεσβεύει ότι η απελευθέρωση οικονομικών παραγωγικών και εμπορικών δραστηριοτήτων, η εκτεταμένη εμπορευματοποίηση και η δυνατότητα ιδιοποίησης των μέσων παραγωγής (το σύνολο στοιχείων που διαφοροποιεί τον καπιταλισμό από τα προηγούμενα ιστορικά κοινωνικοοικονομικά συστήματα) αποτελούν το επιστέγασμα της κοινωνικής εξέλιξης ιστορικά και αναδεικνύουν τον καπιταλισμό ως το αρτιότερο σύστημα επίτευξης του γενικού κοινωνικού συμφέροντος, στο όνομα της ελευθερίας και της, ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης, (πολιτικής) ισότητας, βάσει του ορθολογισμού με έρεισμα τις αρχές του διαφωτισμού.

Όλα τα παραπάνω, στο υπόβαθρο των μετασχηματισμών μετά των κοινωνικών αλλαγών που επήλθαν κατά τη μετάβαση στον καπιταλισμό από το προηγούμενο οικονομικό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης της φεουδαρχίας συντείνουν στο να ορίζονται, οι κοινωνικές σχέσεις ξεχωριστά όσον αφορά στην οικονομία, στην κοινωνία και στην πολιτική. Ενώ δηλαδή στην οικονομία γίνεται αποδεκτή και μάλιστα απαραίτητη ως δομικό στοιχείο του συστήματος η ανισότητα (διάκριση πλουσίων και φτωχών), στην πολιτική δηλώνεται πως επικρατεί η απόλυτη ισότητα των πολιτών απέναντι στο νόμο και τα δικαιώματα. Στην κοινωνία, δε, τα υποσύνολα των πολιτών με κοινά συμφέροντα ή κοινωνικούς στόχους στην προσπάθειά τους να συνυπάρξουν χρειάζονται το κράτος ως επιτηρητή/επίτροπο που μέσω της διαμεσολαβητικής πολιτικής διαδικασίας θα εξομαλύνει και θα διευθετήσει κοινωνικές αναταράξεις και διαγκωνισμούς.

Κεφάλαιο τρίτο

3. Εργασία, εργασιακός χρόνος, αντίστοιχη αγορά και μηχανισμός ρύθμισης στον καπιταλισμό

3.1. Η εργασία

Ως εργασία θεωρείται η ενσυνείδητη προσπάθεια καταβολής δύναμης κατά την αλληλεπίδραση του ανθρώπου με τον υλικό κόσμο προς παραγωγή χρήσιμων προϊόντων (αντικείμενα ή υπηρεσίες), που έχουν δηλαδή αξία χρήσης. (Δεδουσόπουλος, 2014).

Στις καπιταλιστικές οικονομίες η εργασία τείνει να ταυτίζεται κατά συντριπτική αναλογία με τη μισθωτή εργασιακή σχέση/σύμβαση ή αμειβόμενη έναντι μισθού απασχόληση σε πλείστες παραλλαγές τελευταία ακόμα και κάποιες γνωστές ως ευέλικτες μορφές απασχόλησης. Ωστόσο, σε συνεχώς μειούμενα ποσοστά συνυπάρχουν και άλλες μορφές εργασίας όπως η αυτοαπασχόληση, η άμισθη εργασία στα νοικοκυριά, εθελοντική εργασία, καταναγκαστική εργασία (Tilly, 1998). Όλες οι μορφές εργασίας λογίζονται συμβάλλουσες στην γενικότερη οικονομική εμπορευματική παραγωγή. Έτσι, παρότι η οικιακή εργασία είναι άμισθη και δεν διεξάγεται με σκοπό την παραγωγή προϊόντων που κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής στην αγορά θα αποδώσει κέρδος (και δεν λογίζεται κοινωνικά ως "αξιοπαραγωγική" εμπορευματική παραγωγή), ωστόσο συμβάλει στην αναπαραγωγή των δυνάμεων του εργαζομένου δυναμικού του νοικοκυριού για τη συμμετοχή του στην γενική εμπορευματική οικονομική δραστηριότητα.

Στον τρόπο παραγωγής των οικονομιών αυτών, βάσει του απαραίτητου για τη διασφάλισή του νομοθετικού και θεσμικού πλαισίου, οι κάτοχοι του απαραίτητου κεφαλαίου δύνανται να ιδιοποιούνται τα μέσα παραγωγής και να αποκτούν το διευθυντικό δικαίωμα να οργανώνουν την παραγωγική διαδικασία και να καθορίζουν τον τρόπο παροχής εργασίας για τους εργαζομένους που με δικά τους κριτήρια στρατολογούν/προσλαμβάνουν μεταξύ των διαθέσιμων προς εργασία. Παράλληλα οι ανάγκες βιοπορισμού οδηγούν τους μη έχοντες κεφάλαιο εν δυνάμει εργαζομένους να εργαστούν κατά κύριο λόγο επ' αμοιβή για κάποιον άλλον, όπως επιβεβαιώνεται από την τάση των επίσημων δεδομένων (Tilly, 1998).

Ο λαμβάνων μια θέση εργασίας έναντι μισθού αποκτά δικαιώματα και υποχρεώσεις που αποτυπώνονται σε μια εργασιακή σύμβαση που ρυθμίζει ζητήματα

όπως την αμοιβή, το ωράριο, και ότι προβλέπει το περίγραμμα της συγκεκριμένης θέσης και συντάσσεται κοινή συναινέσει μεταξύ εργοδότη και εργαζομένου βάσει του ισχύοντος εργατικού δικαίου (Reich, et al., 1973.; Harvey, 2007). Στο σημείο αυτό σημειώνονται στη βιβλιογραφία πολλές διευκρινίσεις και προσδιορισμοί σχετικά με τη φύση αυτής της κοινής συναίνεσης, εφόσον στη συντριπτική πλειοψηφία, αν όχι στο σύνολο, των περιπτώσεων πρόκειται για «Συμβάσεις Προσχώρησης», όπως ονομάζονται, αφού το δεύτερο συμβαλλόμενο μέρος (ο εργαζόμενος) απλώς αποδέχεται όλους τους όρους που θέτει το πρώτο (ο εργοδότης) διότι διαφορετικά η σύμβαση δεν συνάπτεται (με αυτόν που διαφωνεί). Το ζήτημα παραμένει υπό συζήτηση.

Τον κεντρικό άξονα μηχανισμού της λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αποτελεί η διαδικασία επένδυσης ενός αρχικού κεφαλαίου προς παραγωγή νέων αξιών χρήσης, μέσω της συμβολής των παραγωγικών πόρων/συντελεστών, με τη μορφή εμπορευμάτων αντικειμένων/υπηρεσιών των οποίων η ανταλλαγή στην αγορά αποφέρει ένα νέο κεφάλαιο προσαυξημένο κατά ένα ποσοστό που αποτελεί το κέρδος. Το νέο κεφάλαιο μπορεί να επανεπενδυθεί για την επανάληψη της εν λόγω διαδικασίας, που η όποια επιπλοκή στην ομαλή ροή της είναι συνυφασμένη με κάποια μορφή κρίσης του συστήματος. Επιπλέον απαραίτητη συνθήκη για τη λειτουργία του συστήματος ώστε να ικανοποιείται αυτή η προϋπόθεση είναι εκτός του θεμιτού ανταγωνισμού και της καινοτομίας, η εξασφάλιση του επαρκούς σε αριθμό και σωματικές, πνευματικές και ηθικές ικανότητες (επιδεξιότητα, κατάρτιση, εργατικότητα, πνεύμα συνεργασίας, αίσθηση ευθύνης, εσωτερική πειθαρχία, συνέπεια, εχεμύθεια, υπομονή, υπακοή στη διεύθυνση, πνεύμα αυτοθυσίας για χάρη της επιχείρησης κλπ) εργατικού δυναμικού (Kalleberg, 2009.; Harvey, 2010).

Στο παραπάνω κύκλωμα όπου οι διάφοροι παραγωγικοί συντελεστές συμβάλλονται για την παραγωγή και ανταλλαγή νέων αξιών χρήσης/εμπορευμάτων και εν τέλει την προσαύξηση/συγκέντρωση του κεφαλαίου η εργασία φαίνεται να έχει μια ξεχωριστή και ιδιάζουσα θέση. Αυτό έγκειται στο ότι ενώ επιφανειακά δύναται να εκληφθεί και αυτή ως κοινό εμπόρευμα με αξία χρήσης για τους εργοδότες και ανταλλακτική αξία στην αγορά εργασίας, μπορεί δηλαδή να νοηθεί σαν άψυχο υλικό κεφάλαιο μηχανήμα/εργαλείο ή ως ζώδης δύναμη, αντίθετα μπορεί επίσης να εννοηθεί ως η γενεσιουργός δύναμη δημιουργίας και αξιοποίησης όλων των τεχνικών

μέσων και των φυσικών πρώτων υλών για την παραγωγή και διακίνηση όλων των εμπορευμάτων. Ότι δηλαδή, αποτελεί το θεμελιώδες χαρακτηριστικό των προηγμένων νοητικά και συνειδησιακά έλλογων έμβιων όντων, δηλαδή των ανθρώπων των όποιων η συμπεριφορά διαπνέεται τόσο από ατομικές όσο και κοινωνικές συνιστώσες (Tilly, 1998; Castree, et al., 2004).

Καθώς η εργασία εκπορεύεται από τους ανθρώπους κατά τη διεξαγωγή της υπόκειται στην επίδραση κοινωνικών όρων και ατομικών ψυχολογικών διαθέσεων. Οι εργαζόμενοι συνάπτουν σχέσεις με τους εργοδότες, τους συναδέλφους τους αλλά και με τον κοινωνικό περίγυρο, οι οποίες τελούν υπό την ρευστή και δυναμική και μη αναγκαστικά μόνιμη εξελικτική διαδικασία που επηρεάζει ποικιλοτρόπως την στάση του εκάστοτε εργαζομένου απέναντι στην εργασία. Οι εργασιακές σχέσεις στον καπιταλισμό συνιστούν μία ιεραρχική δομή, που συνυφαίνεται από μια οικονομική και κοινωνική διαφοροποίηση, που οδηγεί συνεπαγωγικά σε μια διαφοροποίηση συμφερόντων. (Tilly, 1998.; Castree, et al., 2004). Αυτή η κοινωνική διαφοροποίηση προσεγγίζεται και αξιολογείται με ιδιαίτερο τρόπο στα επιμέρους ρεύματα οικονομικής σκέψης και από αυτή την ιδιαιτερότητα εκπορεύεται και η αντίληψη απέναντι στην επίδραση της συγκεκριμένης δομής εργασιακών σχέσεων στην οικονομική δραστηριότητα.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η εργασία έχει μια οικονομική αλλά και μια κοινωνικοπολιτική διάσταση που απαιτούν μια συνεχή και σταθερή διαχείριση. Αυτή επιτυγχάνεται στις σύγχρονες κοινωνίες από μια σειρά εργασιακών ρυθμίσεων κρατικής (εργασιακό δίκαιο και νομοθεσία, κρατικοί θεσμοί και υπηρεσίες) και μη προέλευσης (κουλτούρες, σωματεία, ενώσεις προσώπων, κοινωνικά κινήματα, εταιρίες σχετικών υπηρεσιών). Αφορούν, δε, στην παροχή κινήτρων επένδυσης και επιχειρηματικής δράσης για την ανάπτυξη συγκεκριμένων παραγωγικών κλάδων, σε υποδομές (μεταφορές, τηλεπικοινωνίες κ.α.) που διευκολύνουν τις επιχειρήσεις, και σε πολιτικές παιδείας, υγείας, στέγασης, ασφάλισης, συνταξιοδότησης, πρόνοιας κλπ) που στοχεύουν στην προστασία και απρόσκοπτη αναπαραγωγή του απαραίτητου για την οικονομία εργατικού δυναμικού αλλά και τη συντήρηση του μη εργαζόμενου πληθυσμού (Peck, 1996.; Castree, et al., 2004).

Ειδικότερα οι επιχειρήσεις, που σκοπό έχουν όπως αναφέρθηκε την αναπαραγωγή και συσσώρευση του επενδυμένου κεφαλαίου των εργοδοτών, αποτελούν το πεδίο όπου λαβαίνει χώρα η μίσθωση των εργαζομένων. Προκειμένου

να αξιοποιήσουν επαρκώς για τα συμφέροντά τους την παρεχόμενη εργασία των εργαζομένων, βάσει των εργασιακών ρυθμίσεων (κυρίως των κρατικών που έχουν τη μορφή νόμου) προσπαθούν να διαχειριστούν κυρίως θέματα υγιεινής και ασφάλειας, διοίκησης ανθρωπίνου δυναμικού (κατανομή θέσεων εργασίας, μορφών απασχόλησης, καθήκοντα και έλεγχος), ύψους και τρόπους καταβολής των αποδοχών των εργαζομένων και ωραρίων (Peck, 1996).

Από την άλλη πλευρά οι εργαζόμενοι μισθωτοί προσφέρουν την εργασία τους, επιστρατεύοντας τις δυνάμεις και ικανότητές τους, προκειμένου να εξασφαλίσουν το απαραίτητο εισόδημα για την ικανοποίηση των καταναλωτικών τους αναγκών. Επιδιώκουν, δε, να αφιερώσουν όσο το δυνατόν λιγότερο χρόνο στην εργασία τους εφόσον η καταβολή προσπάθειας επιφέρει κόπωση και ως φυσικό ακόλουθο εξάντληση. Παρότι, γενικά από την εργασία αντλείται και ικανοποίηση, από την αίσθηση της δημιουργίας και της προσφοράς, αυτή φαίνεται να υποσκελίζεται από την πίεση που δέχονται οι εργαζόμενοι από την ιεραρχική δομή των εργασιακών σχέσεων, την επαναλαμβανόμενη εργασιακή ρουτίνα και την αγωνία εμπρόθεσμης ανταπόκρισης σε προθεσμίες δηλαδή της πίεσης του χρόνου (Cole, Stuart, Hardy, & Spencer, 2022).

3.2. Ο εργασιακός χρόνος

Ως εργασιακός χρόνος νοείται η χρονική διάρκεια που ένας εργαζόμενος καταβάλει σωματική ή πνευματική δύναμη για την διεκπεραίωση των απαιτήσεων της εργασίας του. Ο χρόνος αυτός διακρίνεται από τον υπόλοιπο χρόνο ζωής ή κοινωνικό χρόνο, αφού η διαδικασία της εργασίας ή οι συνθήκες υπό τις οποίες διεξάγεται δεν επιτρέπουν τη διάσπασή του για άλλες δραστηριότητες εκτός εργασίας (προσήλωση, πειθαρχία, ρυθμός). Σημειώνεται, πως υπάρχει και ο χρόνος που ο εργαζόμενος λειτουργεί προς χάριν της εργασίας του πριν ή μετά το εργασιακό του ωράριο π.χ. ο χρόνος μετάβασης προς τον τόπο της εργασίας του ή ο χρόνος προσωπικής κατάρτισης σχετικά με την εργασία του. Τα όρια διάκρισης αυτού του χρόνου από τον κοινωνικό χρόνο είναι συγκεχυμένα, ωστόσο αν αθροιστούν οι στιγμές που το δυναμικό του εργαζομένου απασχολείται εξ ολοκλήρου, θα προκύψει διάστημα λογιζόμενο ως εργασιακός χρόνος.

Ο χρόνος αποτελεί το μέτρο ποσοτικής εκτίμησης της καταβολής δύναμης στην προσπάθεια εκτέλεσης της εργασίας και είναι συνυφασμένος με την παράμετρο της έντασης διεξαγωγής της εργασιακής διαδικασίας.

Εφόσον η παροχή εργασίας απασχολεί τον εργαζόμενο άνθρωπο σε ένα μεγάλο μέρος της ημέρας του και της ζωής του γενικότερα, ο τρόπος εκτέλεσης και η μέθοδος συνέτισης και ελέγχου της επιδρά καθοριστικά στην ψυχική και σωματική του υγεία αλλά και τη συμπεριφορά του (καθημερινές πρακτικές, συνήθειες) στην κοινωνική του υπόσταση. Ταυτόχρονα ο χρόνος εργασίας ιστορικά συνδέεται με την οικονομική ευημερία τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, αφού επηρεάζει την παραγωγικότητα και κατά συνέπεια την δημιουργία πλούτου. Ειδικά στο καπιταλιστικό σύστημα όπου η αναπαραγωγή με αύξηση του κεφαλαίου αποτελεί τον προσανατολισμό της κοινωνικής δραστηριοποίησης. Ο εργασιακός χρόνος εξακολουθεί να αποτελεί σημαντικό παράγοντα καθορισμού κρίσιμων, για την λειτουργία του συστήματος, οικονομικών μεγεθών (παραγωγικότητα, εισόδημα, κέρδος, ηθική εργασίας/πειθαρχία, έλεγχος του ελεύθερου χρόνου δηλ. μη αφιερωμένου στην εργασία κ.α.). Η κυριαρχία, δε, της κοινής αντίληψης του χρόνου με τη θέσπιση κοινού ημερολογίου και ωρολογιακής ρύθμισης της ημερήσιας κοινωνικής δραστηριότητας συγχρόνισε και την διάρκεια των εργασιών και κανονικοποίησε την εργάσιμη ημέρα σύμφωνα με τις εκάστοτε παραγωγικές συνθήκες. Ο χρόνος όμως που αναλώνεται στην εμπορευματική παραγωγή ως οργανωμένη κοινωνική χρήση, καθίσταται και ο ίδιος ένα εμπόρευμα (Debord, 1986).

Οι τρόποι υπολογισμού του εργασιακού χρόνου κυμάνθηκαν σε διάφορες κλίμακες όπως ημερήσιος, εβδομαδιαίος, μηνιαίος, ετήσιος χρόνος εργασίας και συνολικού εργασιακού βίου. Επίσης, εκτός από το άθροισμα των χρονικών διαστημάτων παροχής εργασίας δηλαδή την ποσοτική διάσταση υπάρχει και η διάκριση της συνεχούς ή διακεκομμένης εργασίας ως προς το ημερήσιο ή άλλου χρονικού διαστήματος ωράριο, της βάρδιας (έναρξη και λήξη της εργασίας), της υπερεργασίας/υπερωρίας, των «αντικοινωνικών» ωραρίων (εργασία σε αργίες ή εορτές) και ο συνδυασμός όλων των παραπάνω που συχνά συνοδεύονται και από διαφορές στις αντίστοιχες αμοιβές, που αφορούν στην ποιοτική διάσταση του εργασιακού χρόνου. Στο καπιταλιστικό οικονομικοκοινωνικό γίγνεσθαι ο χρόνος εργασίας τέθηκε στο προσκήνιο της αυλαίας αντιπαράθεσης μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων κυρίως στην ημερήσια κλίμακα, ίσως διότι αυτή ήταν και είναι η πιο

συνήθης μορφή απασχόλησης για τους περισσότερους και συνδέεται με τον ημερήσιο βιολογικό κύκλο του ανθρώπινου οργανισμού (δραστηριότητα, τροφή, ανάπαυση). (Ιωαννίδης, 2005).

Η ακρίβεια μέτρησης του εργάσιμου χρόνου, που χαρακτηρίστηκε μάλιστα από σχολαστικότητα στον υπολογισμό ακόμα και των υποδιαϊρέσεων του ξεκίνησε με τη γέννηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, προκειμένου να ρυθμιστεί και να ελεγχθεί η μισθωτή εργασία. Από τον 18^ο αιώνα γενικεύεται η χρήση του ρολογιού σε όλους τους δυνητικά μισθωτούς εργαζόμενους, καθώς ο τεχνητός φωτισμός έδωσε τη δυνατότητα επέκτασης της εργάσιμης ημέρας στο πλήρες εύρος των 24 ωρών. Πλέον ο χρόνος παραγωγής και κατανάλωσης είναι αδιάκοπος. Έχοντας ως βάση την εμπορευματική παραγωγή, ο εργάσιμος χρόνος νοείται ως ένα εμπόρευμα που αποτελεί πρώτη ύλη για τα διάφορα εμπορεύματα. Ο χρόνος που αφιερώνεται στην μισθωτή εργασία αξιολογείται βάσει της αντίστοιχης κλίμακας του εισοδήματος του εργαζομένου προκειμένου να εξασφαλιστεί η κάλυψη των υλικών και κοινωνικών αναγκών της ζωής. Ωστόσο, από νωρίς έγιναν αντιληπτοί διάφοροι περιορισμοί στην εξάρτηση του εργασιακού χρόνου τόσο από την υλική - εργοφυσιολογική ανθρώπινη υπόσταση όσο και από την κοινωνική του. Παράλληλα, πολλές σύγχρονες μελέτες συνηγορούν στο ότι η αύξηση των ωρών εργασίας πάνω από ένα όριο αποβαίνει εις βάρος της παραγωγικότητας τόσο βραχυπρόθεσμα, όσο και μακροπρόθεσμα.

Από τα πρώτα στάδια του καπιταλισμού παρατηρήθηκαν φαινόμενα εξαθλίωσης των εργαζομένων στη βιομηχανία που οφείλονταν κατ' αρχήν στα εξαντλητικά ωράρια εργασίας. Αυτό το γεγονός είχε δυσμενή οικονομικά αποτελέσματα στην παραγωγή και οδήγησε σε μια μακροοικονομική θεώρηση τόσο τους εργοδότες όσο και τους εργαζομένους στη μέριμνα ρύθμισης της αγοράς εργασίας σχετικά με τον εργάσιμο χρόνο και την ένταση της εργασίας που θα οδηγούσε σε μια μακροπρόθεσμα βιώσιμη παραγωγική διαδικασία. Έκτοτε, από τις όχι πάντα ειρηνικές διαβουλεύσεις που αφορούσαν στην αγορά εργασίας, προέκυψαν τόσο σε εθνικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο, διάφορες ρυθμίσεις που οδήγησαν ενίοτε σε περιόδους μειωμένου εργασιακού χρόνου και έντασης της εργασίας. Παρόλα αυτά οι μεταβολές στις οικονομικές συνθήκες διαρκώς θέτουν το εν λόγω θέμα συνεχώς στο προσκήνιο επιτάσσοντας αλλαγές και ειδικά τα τελευταία χρόνια οι αλλαγές αυτές στην πλειοψηφία τους φαίνεται να βαίνουν εις βάρος των εργαζομένων (π.χ. αύξηση του χρόνου και της έντασης εργασίας μέσω των ευέλικτων μορφών

απασχόλησης και της άτυπης εργασίας, συμπίεση μισθών και συρρίκνωση εργατικών δικαιωμάτων) στη βάση ενός άκρως φιλελεύθερου - νεοφιλελεύθερου ανταγωνισμού (Milios, 2015).

3.3. Η αγορά εργασίας και χρόνου

Η ύπαρξη μιας αγοράς εργασίας προϋποθέτει ένα πολυάριθμο σύνολο ανθρώπων που δεν έχει τη διάθεση και τη δυνατότητα να παράγει αυτοτελώς τα απαραίτητα αγαθά και υπηρεσίες για τις ανάγκες του και επιλέγει να εργαστεί, έναντι αμοιβής ενός γενικού ισοδυνάμου (χρήμα) προκειμένου να τις καλύψει, για λογαριασμό άλλων που επιθυμούν και δύνανται να εργαστούν και να παράγουν (Tilly, 1998).

Ως αγορά εργασίας θεωρείται η διαπραγμάτευση προσφοράς και ζήτησης της εργασίας και της εργατικής δύναμης απ' την οποία εκπορεύεται μεταξύ των εργαζομένων μισθωτών και των εργοδοτών, τόσο σε ποσοτικό όσο και σε ποιοτικό επίπεδο (Reich, et al, 1973). Καθόσον, δε, η εργασία και η παραγωγικότητά της συνδέεται με τον εργασιακό χρόνο (συμπεριλαμβανομένης της παραμέτρου της έντασης) η αγορά εργασίας αποτελεί ουσιαστικά μια αγορά χρόνου και αφορά στην διάθεση προσφοράς από την πλευρά των εργαζομένων και στη σχετική ζήτηση από την πλευρά των εργοδοτών/επιχειρηματιών. Κατά την ανάπτυξη των διαφόρων μαθηματικών μοντέλων (γενικευμένες συναρτήσεις παραγωγής) που δημιουργήθηκαν προκειμένου να συσχετιστούν οι ποσότητες της ζητούμενης/προσφερόμενης εργασίας, της εργασιακής αμοιβής και της παραγωγής σε συνδυασμό με τις αποδόσεις κλίμακας, ο εργασιακός χρόνος και ο αριθμός των εργαζομένων αποτελούν ξεχωριστές παραμέτρους. Έτσι, θα μπορούσε να ειπωθεί (νεοκλασική ανάλυση) πως η αγορά εργασίας έχει δύο συνιστώσες με την μία να αφορά στον αριθμό των εργαζομένων και με την άλλη στον χρόνο εργασίας αλλά από το γινόμενο των δύο παραμέτρων προκύπτει η ποσότητα εργασίας που αποτελεί τον ολοκληρωμένο παράγοντα και δεν νοείται αγορά χρόνου εργασίας (Ιωαννίδης, 2005 σελ32). Όμως όπως αντιλαμβάνεται ο κοινός νους και η πραγματικότητα αποδεικνύει τίθενται περιορισμοί τόσο όσον αφορά στον καταμερισμό της εργασίας και του χώρου εντός των επιχειρήσεων, όσο και στο συνεπαγόμενο εργασιακό κόστος που προσαυξάνεται με κάθε επιπλέον εργαζόμενο. Σε μακροοικονομικό επίπεδο, ο καθορισμός του εργασιακού χρόνου ανά εργαζόμενο επιδρά στον αριθμό των εργαζομένων δηλαδή

στο ποσοστό ανεργίας. Για σταθερό γινόμενο αριθμού εργαζομένων και εργασιακού χρόνου, όταν ο χρόνος εργασίας αυξάνεται θα πρέπει να μειωθεί ο αριθμός των εργαζομένων. Οι παράγοντες αυτοί που σαφώς ενδιαφέρουν τις επιχειρήσεις αφού επιφέρουν σημαντικές οικονομικές επιδράσεις σχετίζονται άμεσα με τον εργασιακό χρόνο.

Δεδομένων των προαναφερθέντων περιορισμών, ο επιμερισμός ανά εργαζόμενο του εργάσιμου χρόνου σχετίζεται με τον ελάχιστο μισθό για την επιβίωση και αναπαραγωγή της εργατικής του δύναμης αλλά και την διατήρηση της ευρύτερης κοινωνικής τους δραστηριότητας. Μπορεί οι επιχειρήσεις φαινομενικά να αδιαφορούν για τον εργασιακό χρόνο και να λαμβάνουν υπόψη τους μόνο την ποσότητα εργασίας, όμως οι εργαζόμενοι πρέπει να σταθμίσουν τον χρόνο εργασίας τους τόσο με τον ελεύθερο χρόνο τους (σχόλη) όσο και με το αναγκαίο γι' αυτούς εισόδημα μέσω του καθιερωμένου, για την εκάστοτε εργασία, χρονομισθίου. Από αυτόν τον υπολογισμό προκύπτει η προσφερόμενη ποσότητα χρόνου εργασίας από την πλευρά των εργαζομένων.

Ένα ακόμη ζήτημα που συνδέεται με τον εργασιακό χρόνο και χρήζει αναφοράς είναι αυτό της έντασης της εργασίας, καθώς φέρει αποτελέσματα τόσο στην απόδοση της εργασίας και την παραγωγικότητά της, όσο και στη κόπωση/φθορά της εργατικής δύναμης η οποία με τη σειρά της απαιτεί χρόνο για την αναπλήρωσή της που θα πρέπει να αφαιρεθεί από τον ελεύθερο χρόνο των εργαζομένων. Επίσης, τόσο ο έλεγχος της έντασης, όσο και η εκτίμηση του χρόνου της εργασίας που μεγιστοποιεί την παραγωγή ή επιτυγχάνει την πιο συμφέρουσα παραγωγή δεν ταυτίζονται μεταξύ των διαφόρων ειδών εργασίας με συνεπακόλουθη διαφοροποίηση των σχετικών επιμέρους συμφερόντων μεταξύ των εργοδοτών. Λαμβάνοντας ως δεδομένες τις συνθήκες ανταγωνισμού μεταξύ των κεφαλαίων και διεκδίκησης ισότιμων όρων εργασίας από την πλευρά των εργαζομένων, συνήθως επιδιώκεται ένας γενικός ενιαίος βέλτιστος συνδυασμός των δύο αυτών παραμέτρων ως αποτελεσματικότερος (Ιωαννίδης, 2005, σελ35).

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι καθώς η ανθρώπινη υπόσταση διαφέρει από αυτή της μηχανής δεν μπορεί εύκολα να σταματά και να επανεκκινεί την εργασία της αποσπασματικά τόσο για βιολογικούς (π.χ. ανάγκη ύπνου) όσο και για κοινωνικούς λόγους. Ως εκ τούτου ο καθορισμός των χρονικών διαστημάτων εργασίας που διαπραγματεύονται στην αγορά εργασίας, υπό των όρων των

ευέλικτων/ελαστικών μορφών εργασίας, οφείλει να υπόκειται σε κάποιον μηχανισμό που λαμβάνει υπόψη και αξιολογεί αυτή την παράμετρο.

Επιπροσθέτως, η δυσκολία κάθε μεταβατικής κατάστασης που συνοδεύει τις αλλαγές στις συνθήκες ζωής των εργαζομένων, όπως αυτές διαμορφώνονται από την εργασία (καθημερινή συνήθεια, εργασιακή εξέλιξη στον εκάστοτε εργασιακό τομέα που επιφέρει την καταξίωση/κύρος, καταναλωτικό πρότυπο που συχνά διαμορφώνεται ανάλογα με το εισόδημα), καθιστούν απευκταίες τις ζητούμενες ή "επιβαλλόμενες", από τους εργοδότες, αυξομειώσεις στον χρόνο εργασίας γι' αυτούς.

3.4. Ο μηχανισμός ρύθμισης του εργασιακού χρόνου

Ως μηχανισμό ρύθμισης εννοούμε τον τρόπο προσδιορισμού ενός κοινωνικού και θεσμικού πλαισίου που να αποτελεί τη βάση για την κοινωνική αναπαραγωγή και οικονομική πρόοδο/ανάπτυξη. Καθώς η κοινή εμπειριστατωμένη εμπειρία, συνεπικουρούμενη από πλείστες εμπειρικές έρευνες, δείχνει ότι ο χρόνος εργασίας των εργαζομένων κατά συντριπτική πλειοψηφία δεν είναι αποτέλεσμα της δικής τους επιλογής, γίνεται αντιληπτό πως άλλος είναι ο παράγοντας καθορισμού του. Ιστορικά διαφαίνεται πως ο άξονας που κινεί τον μηχανισμό προσδιορισμού του χρόνου εργασίας που καλούνται οι εργαζόμενοι να προσφέρουν προκειμένου να βρουν εργασία συνδέεται με οικονομικά μεγέθη. Σαφώς επενεργούν και κοινωνικές και πολιτικές παράμετροι αλλά όπως οι περισσότεροι οικονομολόγοι από όλα τα οικονομικά ρεύματα υποστηρίζουν, το θέμα είναι πρωτίστως οικονομικό.

Η χρεία όσο το δυνατόν αυξημένης λειτουργίας του οργανικού κεφαλαίου πριν την αναπόφευκτη απαξίωσή του με την πρόοδο της τεχνολογίας, οι ανάγκες αύξησης της παραγωγής ή του κέρδους των επιχειρήσεων, η ρύθμιση του ποσοστού ανεργίας η οποία συμπιέζει τους μισθούς, οι επιταγές ελέγχου και πειθαρχίας στην εργασία, η εξασφάλιση του απαραίτητου εισοδήματος για την ικανοποίηση των εκάστοτε αναγκών των εργαζομένων, η ανάγκη αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και η διασφάλιση ύπαρξης κοινωνικής ζωής των εργαζομένων, είναι λόγοι που συνάδουν στον καθορισμό του χρόνου εργασίας.

Η σχέση της τιμής εργασίας (μισθού) με τον χρόνο εργασίας είναι η πλέον ισχυρή. Το ελάχιστο επίπεδο ενός αναγκαίου προς επιβίωση μισθού έχει επιπτώσεις τόσο στην κερδοφορία των επιχειρήσεων, όσο και στην αναπαραγωγική δυνατότητα

των νοικοκυριών (Harvey, 2010). Όταν η τιμή της εργασίας είναι χαμηλή η αύξηση του χρόνου εργασίας αποτελεί αναγκαία επιταγή για τους εργαζομένους και ταυτόχρονα κίνητρο για τους εργοδότες. Με τον ίδιο τρόπο λειτουργεί και η αύξηση της έντασης της εργασιακής διαδικασίας που επιβάλλεται μέσω τεχνολογικών πρακτικών οργάνωσης και διαχείρισης της παραγωγικής διαδικασίας (μοντέλο φορντισμού και τεύλορισμού) ή μέσω υπεσχημένης αμοιβής όπως π.χ. στην εργασία που αμοιβείται με το «κομμάτι». Ανάλογα με τον εργασιακό ημερήσιο χρόνο ο μισθός που αφορά σε τιμές ποσοτήτων εργασίας παρουσιάζει διακύμανση. Αυτό οφείλεται πέρα από την ενδεχόμενη μεταβολή του ονομαστικού μισθού και σε άλλους έμμεσους παράγοντες που επιδρούν στον πραγματικό μισθό όπως π.χ. η μεταβολή του ελάχιστου αναγκαίου εισοδήματος επιβίωσης και αναπαραγωγής των εργαζομένων μέσω πολιτικών μείωσης των τιμών σε αγαθά πρώτης ανάγκης, επιδοτήσεων στη στέγαση ή άλλων κοινωνικών παροχών (Cunningham, by Hooper, 1770/2018), ή σε μακροοικονομικό επίπεδο ο πληθωρισμός.

Αποτελεί ιστορική πραγματικότητα πως η αγορά εργασίας αδυνατεί να εξισορροπήσει επαρκώς το θέμα του εργασιακού χρόνου μεταξύ της ζήτησης από πλευράς των εργοδοτών και προσφοράς από μέρους των εργαζομένων. Φαίνεται να ισχύει αυτό που λέει ο Charman πως αμφότερα τα μέρη αδυνατούν να υπολογίσουν μακροπρόθεσμα τις επιπτώσεις του εργάσιμου χρόνου τόσο όσον αφορά στην παραγωγή, όσο και στην υγεία και βελτιωμένη απόδοση των εργαζομένων(Charman, 1908). Αυτό είναι δικαιολογημένο ως έναν βαθμό εφόσον τα αποτελέσματα των εν λόγω επιπτώσεων δεν είναι άμεσα ορατά. Οι εργαζόμενοι σε μια θέση εργασίας δεν είναι μόνιμοι (αντικαθίστανται από άλλους), αλλά και οι συνθήκες που επιδρούν στην υγεία και τη δύναμη των εργαζομένων υπόκεινται σε αλλαγές. Προκύπτει λοιπόν ότι χρειάζεται κάποιος γενικός μακρόπνοος σχεδιασμός ως προϊόν συμφωνίας μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων, μεταξύ των εργοδοτών μεταξύ τους πάνω σε θέματα όρων ανταγωνισμού τους, που με θεσμική κρατική κατοχύρωση να επιλαμβάνεται του θέματος της ρύθμισης του εργασιακού χρόνου.

Κεφάλαιο τέταρτο

4. Προσεγγίσεις στον εργασιακό χρόνο στην καπιταλιστική οικονομία

Οι οικονομικές αντιλήψεις που μετουσιώνονται σε ιδέες, διατυπώνονται ως υποθέσεις που συζητούνται και διαμορφώνουν την εξέλιξη των οικονομικών θεωριών, εμπνέονται και αντλούνται διαλεκτικά από την ιστορική πορεία που διαγράφουν οι διαμορφώσεις της οικονομικής οργάνωσης και οι κοινωνικές συγκρούσεις διαφορετικών συμφερόντων, κοινωνικών τάξεων ή ομάδων.

Η παραγωγή αποκτά όλο και περισσότερο κοινωνικοποιημένο χαρακτήρα κατά τη μετάβασή της από το στάδιο των συντεχνιών σε επίπεδο πόλεων, επαρχιών και εθνών, σ' αυτό της παγκοσμιοποιημένης διάστασης αλληλοδιασύνδεσης των απανταχού εργαζομένων που απασχολούνται στη σφαίρα της παραγωγής αλλά και της ανταλλαγής των συγκοινωνούντων εμπορευματοποιητικών οικονομιών. Η αλληλεπίδραση των εργαζομένων διευρύνεται ιστορικά τόσο στον χώρο εργασίας τους όπου πλέον στο πολυεθνικό χαρακτήρα εσωτερικό των επιχειρήσεων με τους πολυάριθμους υπαλλήλους σε αντίστοιχες εγκαταστάσεις ανά τον κόσμο, όσο και στους μη εργασιακούς χώρους (εικονικούς και πραγματικούς) κάθε κοινωνικής δραστηριότητας και κατανάλωσης (Herod, 2001).

Καθώς, στην παραπάνω συντελούμενη διαδικασία κοινωνικοποίησης της καπιταλιστικής παραγωγής εμπλέκεται και όλος ο μη εργαζόμενος πληθυσμός που εξαρτάται από τον εργαζόμενο, κάθε οικονομική πτυχή που αφορά στους εργαζομένους έχει κρίσιμη κοινωνική απήχηση. Γι' αυτό επιχειρείται να ξεδιπλωθεί παρακάτω η ιστορική εξέλιξη των οικονομικών αντιλήψεων και δη στο καίριο ζήτημα του χρόνου εργασίας, κατά τη σύνδεσή του με τα οικονομικά εκείνα μεγέθη - στόχους για τα εκάστοτε στάδια του καπιταλισμού, και τον κοινωνικό του αντίκτυπο. Η επιλογή σταδίων του καπιταλισμού που θα αναφερθούν είναι γενική και προέκυψε από τα σημεία σύγκλισης όσων αποπειράθηκαν να περιοδολογήσουν την ιστορία του, δηλαδή των Marx, Lenin, Althusser, Algietta, Fine & Harris (Ιωαννίδης, Μαυρουδέας, 2005).

4.1. Πρώιμη καπιταλιστική εποχή

Στα πρώτα στάδια ανάπτυξης του καπιταλισμού δεν υπήρχε η διαφοροποίηση του εργασιακού χρόνου από τον κοινωνικό χρόνο ζωής των εργαζομένων. Καθώς οι συνθήκες παραγωγής ήταν σε πρωτόλειο καπιταλιστικό στάδιο τα συμβεβηκότα του βίου διαδραματίζονταν παράλληλα με την εργασιακή – παραγωγική διαδικασία. Γι' αυτό ο χρόνος καθοριζόταν ακόμα από τον φυσικό κύκλο της αλλαγής εποχών (κυκλικός, εκκλησιαστικός, αρχοντικός χρόνος). Ο χρόνος αυτός υποτίθεται πως δεν γίνεται να τεμαχιστεί σε ίσα τμήματα που θα επιτρέπουν την ανταλλαγή μεταξύ τους εφόσον είναι εξαρτώμενος από εξωτερικές φυσικές συνθήκες (Postone, 1993).

4.1.1. Πρώιμος εμπορικός καπιταλισμός

Το πρώτο στάδιο του καπιταλισμού στα κράτη της δυτικής Ευρώπης που χαρακτηρίζεται ως «πρώιμος εμπορικός καπιταλισμός», «εμποροκρατία» ή «μερκαντιλισμός» (16^{ος} – 17^{ος} αιώνας μ.χ.) χαρακτηρίζεται από την διαμόρφωση των δρόμων του εμπορίου και την άρση των περιορισμών του. Στην κοινωνία ξεχώρισε η τάξη των αστών εμπόρων, που αργότερα διαδέχτηκε η τάξη των βιομηχάνων επειδή η τεχνολογία της εποχής περιόριζε τη δυνατότητα εκτεταμένης βιομηχανικής δραστηριότητας, και η τάξη των παραγωγών (αγροτών και εργατών). Η στενή σχέση που συνάφθηκε μεταξύ της αστικής τάξης των εμπόρων και του κράτους διαμόρφωσε τόσο τις πολιτικές, όσο και την οικονομική θεωρία της εποχής. Προς χάριν του θετικού εμπορικού ισοζυγίου που ταυτίστηκε στην αντίληψη των εμποροκρατών ως η πηγή του εθνικού πλούτου. Υποστηρικτικά ενισχύθηκαν τα προστατευτικά από τον ξένο ανταγωνισμό μέτρα και ο κρατικός έλεγχος στην εθνική βιομηχανική παραγωγή τόσο ως προς την κατανομή των πόρων όσο και προς τις συνθήκες και τις σχέσεις εργασίας (ενισχύθηκε η δημιουργία εργοστασίων).

Ως κέντρο ανάπτυξης της οικονομίας και παραγωγής πλούτου αφορά στην ανταλλαγή των εμπορευμάτων. Η προσθήκη αξίας που προσδίδεται στα εμπορεύματα στη διαδικασία παραγωγής τους είναι δυσανάλογη μπροστά στην αξία που αποκομίζεται ως κέρδος, σε χρήμα, από τη διαδικασία της εμπορικής ανταλλαγής σε εξωτερικές αγορές. Επρόκειτο όμως για μια άνιση ανταλλαγή μεταξύ των εθνών, οι όροι της οποίας επιβάλλονταν από την πλευρά του ισχυροτέρου (αποικίες). Όπως είπε

ο Πλάτωνας «Το δίκαιο δεν είναι τίποτα άλλο παρά το συμφέρον το συμφέρον του ισχυρού».

Η εμπορική ανταλλαγή ήταν αυτή που καθοδηγούσε και τον παραγωγικό τομέα της οικονομίας και για την επίτευξη όσο το δυνατό ευνοϊκότερων εμπορικών όρων απαιτούσε την ελαχιστοποίηση του παραγωγικού κόστους. Παράλληλα προτρέπονταν και διευκολύνονταν η εσωτερική μετανάστευση εργατικού δυναμικού προς τα αστικά κέντρα αποδυναμώνοντας εσκεμμένα την πρωτογενή παραγωγή της επαρχίας με αποτέλεσμα να αυξάνει η προσφορά εργασίας πιέζοντας τους μισθούς και να ανεβαίνουν οι τιμές των τροφίμων μειώνοντας την αγοραστική τους δύναμη. Μέσω ανάλογων υποστηρικτικών κρατικών πολιτικών έπρεπε η εργασία να είναι σκληρή και οι μισθοί χαμηλοί προκειμένου να αναγκάζονται οι εργαζόμενοι να εργάζονται περισσότερο για να λάβουν την απαραίτητη για τις ανάγκες τους αμοιβή. Επικρατούσε η ιδέα ότι όσο μεγαλύτερο είναι το εισόδημα των εργαζόμενων και κατ' επέκταση η ευκολία εξασφάλισης των μέσων διαβίωσής τους, τόσο αυτοί θα μειώναν το χρόνο εργασίας τους. Γενικά συνίστατο με κάθε μέσο, ο χρόνος εργασίας να είναι όσο το δυνατό μεγαλύτερος για όσο το δυνατό πιο μεγάλη παραγωγή (Nyland, 1986).

4.1.2. Φυσιοκρατική σχολή

Ένα ιδιόμορφο καπιταλιστικό στάδιο διαμορφώθηκε στη Γαλλία μετά την ήττα και τον υποσκελισμό της ως ναυτικής δύναμης από την Αγγλία στα μέσα του 18ου αιώνα. Μια αγροτική αστική τάξη αναδύθηκε, αυτή των ιδιοκτητών μεγάλων συστηματικών καλλιεργειών που μισθώνουν εργατικό προσωπικό. Σύμφωνα με τον Γάλλο οικονομολόγο και δημιουργό του όρου *laissez-faire* στις αρχές του 18^{ου} αιώνα Francois Quesnay, επικρατούσε η αντίληψη πως η κοινωνία διαιρείται σε τρεις τάξεις. Στην παραγωγική τάξη την παράγουσα τον απαραίτητο για την κοινωνία πλούτο και το πλεόνασμα, που περιλαμβάνει τους αγρότες (αστοί αγρότες, μικροϊδιοκτήτες αυτόνομοι αγρότες, εργάτες γης, αλιείς και μεταλλωρύχοι). Στην στείρα τάξη που δεν παράγει πλούτο αλλά μεταποιεί τις πρώτες ύλες του αγροτικού τομέα (βιομήχανοι και βιομηχανικοί εργάτες). Και στην τάξη που ιδιοποιείται το πλεόνασμα (ευγενείς πρώην γαιοκτήμονες που πλέον παραχωρούσαν τις ιδιοκτησίες τους στους μεγαλογεωργούς έναντι αντιτίμου, κρατικούς αξιωματούχους και κλήρο (Μαυρουδέας, 2006).

Η θεώρηση περί πηγής του πλούτου τοποθετείται στην παραγωγή και ειδικότερα στην δυνατότητα της κοινωνίας να παράγει τα απαραίτητα για τις ανάγκες της αγαθά με βάση τον αγροτικό τομέα, την αλιεία και τη μεταλλευτική εξόρυξη. Υποστηρίζεται η ανταλλαγή υπό ισότιμους/ισοδύναμους όρους και απορρίπτεται η εμποροκρατική πρακτική της ενίσχυσης ισχυρών σε όπλα κρατών σε βάρος άλλων που αδυνατούν. Το κέρδος κατά την ανταλλαγή αντιστοιχίζεται με το κόστος παραγωγής που μετακυλύεται αναγωγικά στον αγροτικό τομέα ώστε να αποκαθίσταται η ανταλλακτική ισοδυναμία των μεταποιημένων προϊόντων (Μαυρουδέας, 2006).

Κατά την φυσιοκρατική θεώρηση διαφαίνεται ένα κοινωνικό συμβόλαιο που εξασφαλίζει μεν την ανατροφοδότηση του κύκλου της οικονομίας, ωστόσο αυτοί που βρίσκονται σε πιο επισφαλή θέση είναι οι παραγωγοί εργάτες-αγρότες που καλούνται να παράξουν το απαραίτητο πλεόνασμα προς οικειοποίηση από την τάξη των ευγενών, κρατικών αξιωματούχων και κλήρου. Ανάλογα με τις συνθήκες (καιρικές, δημογραφικές, υγειονομικές, διεθνές περιβάλλον κλπ) θα έπρεπε να εργαστούν τόσο όσο να διατηρηθούν τα συνήθη επίπεδα κάλυψης των κοινωνικών αναγκών εξασφαλίζοντας συγχρόνως τα απαραίτητα για την αναπαραγωγή τους. Μετά τα παραπάνω μάλλον δεν αποτελεί θεωρητικό άλμα να υποστηριχθεί ως συμπέρασμα πως ο χρόνος εργασίας της εργατικής τάξης των αγροτών, αλλά και των εργαζομένων στην βιομηχανία ως άμεσα επηρεαζομένων των συνθηκών της οικονομίας, θα έβαινε αυξανόμενος αφού οι ανάγκες γενικά μεγαλώνουν, η βιομηχανική δραστηριότητα επεκτείνεται και η επισφάλεια της αγροτικής παραγωγής παραμένει σταθερή.

Σε συνέχεια της φυσιοκρατικής οικονομικής αντίληψης ως συνεισφορά στην εξέλιξη της οικονομικής σκέψης, εγείροντας τρόπον τινά τις συνθήκες ανάπτυξης της κλασσικής πολιτικής οικονομίας, έχει καταγραφεί ιστορικά στη βιβλιογραφία η θεωρητική προσέγγιση του Ιρλανδού ιατρού και φιλόσοφου William Petty (1623-87). Στην Αγγλία λίγο πριν την πρόμη εκβιομηχάνισή της, ο Petty ισχυρίστηκε πως η παραγωγική δυναμικότητα αποτελεί το μέτρο του πλούτου μιας κοινωνίας/έθνους και όχι η συσσωρευμένη ποσότητα χρήματος/πολύτιμοι λίθοι. Αναγνώρισε το εργατικό δυναμικό ως την κινητήρια ισχύ της παραγωγικής διαδικασίας που δεν περιορίζεται μόνο στην αγροτική αλλά και στη βιομηχανική/μεταποιητική παραγωγή. Επισημάνε, δε, τη σχέση της εργασίας και του χρόνου στον οποίο καταβάλλεται με την αξία ενός προϊόντος και την αγοραία τιμή του. Είναι γνωστή η διατύπωση του Petty ως

απάντηση στην προέλευση της αξίας «Η εργασία είναι ο πατέρας και η δρώσα αρχή/εξουσία του πλούτου και η Γη είναι η μητέρα του» κατά την προσπάθειά του να συνδέσει την εργασία γενικά με την εργασία εξόρυξης πολύτιμων μετάλλων προκειμένου να βρει ένα μέτρο της αξίας που αποδίδει η οποιαδήποτε εργασιακή δραστηριότητα. Και σε αυτή τη θεώρηση το ζήτημα του χρόνου εργασίας είναι στο ίδιο μήκος αντίληψης της αναλογικότητας του εργασιακού χρόνου με την αύξηση της αξίας των προϊόντων ως κοινωνικού πλούτου (Μαυρουδέας Σ,2006).

4.2. Ωριμη καπιταλιστική εποχή

Στις συνθήκες της ώριμης καπιταλιστικής εποχής ο εργασιακός χρόνος είναι ανεξάρτητος εποχιακών συνθηκών και ως εκ τούτου δύναται να διαχωριστεί σε ίσα μέρη που δύναται να ανταλλάσσονται μεταξύ τους. Ο χρόνος καθίσταται εμπόρευμα και μέτρο της εργασίας που διαχωρίζεται από την υπόλοιπη δραστηριότητα του ανθρώπου και αντιπαραβάλλεται με τον «ελεύθερο χρόνο». Επιπροσθέτως, ο εργασιακός χρόνος της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας πέρα από τη συνολική του ημερήσια, μηνιαία ή ετήσια διάρκεια υπόκειται σε υποδιαιρέσεις υπολογισμού συγκεκριμένων κινήσεων, παύσεων και διαλειμμάτων. Επίσης, στα πλαίσια αναλογιστικών υπολογισμών καταμετρούνται χρονικά μεγέθη που αφορούν σε παρελθοντική εργασία (κατασκευής μηχανημάτων κτηρίων κλπ) και σε μελλοντική εργασία που θα απαιτηθεί για συντηρήσεις, επανεπενδύσεις και προεξοφλήσεις οικονομικών δραστηριοτήτων μέσω του χρηματοπιστωτικού συστήματος κίνησης του κεφαλαίου (Postone, M 1993).

4.2.1. Κλασική Πολιτική Οικονομία

Κατά το τέλος του 18^{ου} αιώνα η εξάπλωση σε διευρυμένη κλίμακα της εκβιομηχάνισης έγινε η καθοριστική παράμετρος για την οικονομία. Οι μεγάλες βιομηχανίες υποσκέλισαν τις μικρές παραγωγικές μονάδες σε όλο και περισσότερους κλάδους της οικονομίας. Ο βιομηχανικός καπιταλισμός βασιζόταν στο πολυάριθμο πλήθος μισθωτών εργαζομένων ελεύθερων εξαρτήσεων από τα μέσα παραγωγής, στην ατομική ιδιοκτησία και το διευθυντικό δικαίωμα αποφάσεων περί οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας (που διατηρούσαν αυτοί που διέθεσαν τα κεφάλαιά τους για τη δόμηση των επιχειρήσεων και οι στενοί συνεργάτες τους) και στην ελεύθερη από κρατικούς προστατευτισμούς αγορά. Ο ρυθμός εργασίας καθοριζόταν πλέον από τη λειτουργία των μηχανών και κατ' επέκταση ο έλεγχος της εργασίας ως προς την ένταση διεξαγωγής της αυξήθηκε, επιτυγχάνοντας οικονομίες κλίμακας και μαζική παραγωγή που συνοδεύτηκε από μαζική κατανάλωση. Από τη διαμόρφωση των οικονομικών σχέσεων η βιομηχανική κοινωνία διαχωρίστηκε χοντρικά σε δύο τάξεις τους επιχειρηματίες – εργοδότες (αστική τάξη/κινούντες κεφάλαιο) και τους μισθωτούς εργαζόμενους (εργατική τάξη) που μισθώνονται για την εργασία τους από τους εργοδότες.

Στα πλαίσια της οικονομικής επιστήμης που αναδύθηκε εκείνη την εποχή ξεκίνησε η προσπάθεια να μελετηθούν αναλυτικά και αυτοτελώς οι οικονομικές εξελίξεις συσσώρευσης, συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και συναλλαγής καθώς και οι κοινωνικές σχέσεις, διαφοροποιήσεις και φαινόμενες κοινωνικές επιπτώσεις που αυτές συνεπάγονται. Το πρώτο συγκροτημένο ρεύμα οικονομικής σκέψης εμφανίστηκε τότε από αστούς οικονομολόγους, προκειμένου να υποστηριχθεί και θεωρητικά το οικονομικό σύστημα που είχε διαμορφωθεί, όπως περιγράφηκε παραπάνω. Είναι αυτό που ονομάστηκε στη βιβλιογραφία Κλασική Πολιτική Οικονομία. Το ρεύμα αυτό διετέλεσε, επίσης, θεματοφύλακας και υποστηρικτής του οικονομικού φιλελευθερισμού που πρόταγμα είχε την ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα χωρίς προσκόμματα από κρατικές παρεμβάσεις. Ωστόσο, προσέγγισε τις οικονομικές σχέσεις εστιάζοντας στον ταξικό κοινωνικό διαχωρισμό και έθεσε ερωτήματα για τον τρόπο διανομής του πλούτου μεταξύ αυτών. Με αυτή τη θεωρία ως όχημα, στις χώρες της δυτικής Ευρώπης και αργότερα στον υπόλοιπο κόσμο, ο καπιταλισμός οργανώθηκε, αναπτύχθηκε και εδραιώθηκε θεσμικά.

Αντιπαρατιθέμενη στις αντιλήψεις της εμποροκρατίας και της φυσιοκρατίας, η κλασική πολιτική οικονομία πρεσβεύει πως κάθε παραγωγική δραστηριότητα είναι πηγή δημιουργίας πλούτου και η εργασία είναι η βασική και κύρια συνιστώσα άντλησής του. Αναπτύσσοντας τη λεγόμενη Εργασιακή Θεωρία της Αξίας ισχυρίζεται ότι η παραγωγική δύναμη της εργασίας είναι η μόνη που προσδίδει αξία στα εμπορεύματα (αγαθά ή υπηρεσίες). Το πρόταγμα είναι πως αξία έχει ότι έχει προκύψει από διαδικασία εργασίας και είναι αυτή που ταυτίζεται με τον κοινωνικό πλούτο. Η εργασία ως ενέργεια που δαπανάται στο πεδίο/σφαίρα της παραγωγής είναι η δημιουργός της αξίας, της σταθεράς βάσει της οποίας καθορίζεται το εύρος των τιμών κατά την ανταλλαγή των εμπορευμάτων και εν τέλει αυτή που εξασφαλίζει την διατήρηση/ομοιοστασία και αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος. Η αποτίμηση της εργασίας είναι το γενικό ισοδύναμο με το οποίο αντιστοιχίζονται οι τιμές των προϊόντων που με τη σειρά τους καθορίζουν την ισορροπημένη λειτουργία της αγοράς η οποία αντανακλάται στην παραγωγή δίνοντάς της τις ανάλογες κατευθύνσεις για την επίτευξη της συνέχειας του οικονομικού κύκλου παραγωγή – ανταλλαγή – διανομή, με σκοπό τη συσσώρευση κεφαλαίου. Το μέτρο, δε, της αξίας είναι ένα ζητούμενο που αναζητείται στην εργασία και στον εργασιακό χρόνο.

4.2.1.1. Adam Smith

Ο Σκωτσέζος αστός οικονομολόγος Adam Smith (1723-1790) ήταν αυτός που συνένταξε την Εργασιακή Θεωρία της Αξίας και άνοιξε τον ορίζοντα της πολιτικής οικονομίας τοποθετώντας την εργασία στο επίκεντρο της παραγωγής του κοινωνικού πλούτου, αφού αυτή παράγει (ή αγοράζει μέσω αυτών που παράγει) τα αναγκαία για την επιβίωση της κοινωνίας. Με όχημα τους προβληματισμούς του περί του τι συνιστά τον κοινωνικό πλούτο, περί νομής/διανομής του κοινωνικού προϊόντος και τρόπου συσσώρευσης του κεφαλαίου προς οικονομική μεγέθυνση κομίζει τη μεθοδολογία της πολιτικής οικονομίας. Διακρίνοντας την αξία χρήσης, της υποκειμενικής χρησιμότητας και ωφέλειας δηλαδή, που αντλείται κατά τη χρήση ενός προϊόντος, από την αξία ανταλλαγής την αποτίμηση της αξίας ενός εμπορεύματος κατά την ανταλλαγή του στην αγορά, κηρύσσει ως κύρια για μια εμπορευματική οικονομία τη δεύτερη, εφόσον κάθε μέτρο της χρησιμότητας είναι υποκειμενικό και αυθαίρετο. Ενοποιεί όμως τις σφαίρες παραγωγής και ανταλλαγής αναδεικνύοντας την αλληλεξάρτησή τους εντός μιας αυτορυθμιζόμενης αγοράς, η οποία λειτουργεί με γνώμονα το ατομικό συμφέρον και διαθέτει ένα «αόρατο χέρι» που διευθετεί την άριστη διανομή του παραγόμενου προϊόντος ως εισόδημα. Σε αυτό το αγοραίο γίγνεσθαι προτάσσει την αξία ανταλλαγής ως την καθοριστική παράμετρο, έναντι της αξίας χρήσης. Έτσι οι τιμές των εμπορευμάτων, παρά την εντός ορίων γύρω από μια «φυσική τιμή» μεταβλητότητά τους, μέσω του δίπολου αγοράς και ζήτησης καθορίζουν κατά τη διαδικασία της ανταλλαγής, στην εξισορρόπηση και τον συντονισμό του συστήματος. Όμως, οι «φυσικές τιμές» προκύπτουν από την ποσότητα εργασίας (ανεξαρτήτως τύπου εργασίας) που δαπανήθηκε κατά την παραγωγή των προϊόντων.

Μεταξύ των παραπάνω εξέφρασε την πεποίθηση του ότι εφόσον κάποιος επιχειρεί και μισθώνει εργαζόμενους (εργατικό κόστος), δικαιούται να αποκομίσει κέρδος και οφείλει να επανεπενδύσει τον προκύπτοντα συσσωρευμένο πλούτο. Η αξία των εμπορευμάτων που προέρχεται από την εργασία κατανέμεται μεταξύ του μισθού και του κέρδους. Το κέρδος διαμορφώνεται σύμφωνα με κάποιες ιδιαίτερες αρχές και σχετίζεται με τις τιμές. Έτσι, προκύπτει η αντίφαση στην αρχική θεώρησή του, ότι η αξία δεν είναι προϊόν της εργασίας αλλά συνάρτηση του κόστους παραγωγής (μισθοί, κέρδος και γεωπρόσοδος, ενώ παραλείπεται η αναφορά στο σταθερό κεφάλαιο-εγκαταστάσεις, εργαλεία και μηχανήματα) (Μαυρουδέας, 2006).

Ο Α. Smith ήταν και ο πρώτος που έκανε αναφορά στον εργασιακό χρόνο σχετικά με την φθορά που υφίστανται οι εργαζόμενοι και τις επιπτώσεις που έχει η εξάντληση (βραχυχρόνια και μακροχρόνια) τόσο στην παραγωγή όσο και στην διάθεση των εργαζομένων για εργασία ή αποφυγή αυτής (τεμπελιά). Ταυτόχρονα, υποστήριξε πως η προσφορά εργασίας καθορίζει τον χρόνο εργασίας εφόσον συνδέεται με τον μισθό. Για να αυξήσουν τις απολαβές τους οι περισσότεροι εργαζόμενοι διατίθενται να εργαστούν με υπερβάλλοντα για τις αντοχές τους τρόπο. Χωρίς να εισέλθει σε εξειδικευμένη διερεύνηση αλλά από εμπειρικά δεδομένα, προέτρεψε τους βιομηχάνους να βρουν μια «χρυσή τομή» όσον αφορά τον χρόνο και την ένταση της εργασίας προκειμένου να εξασφαλίζεται η αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης και να υπάρχει μια ομαλή συνέχεια στην παραγωγή (Nyland 1986).

4.2.1.2. David Ricardo

Ο D. Ricardo (1772-1823) Άγγλος οικονομολόγος και πολιτικός υποστηρικτής του ελεύθερου εμπορίου, με αμοιβαία επωφελείς όρους για τα συναλλασσόμενα έθνη βάσει των συγκριτικών τους παραγωγικών/ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων, δεν δέχονταν την επιβολή της άνισης ανταλλαγής. Διέκρινε τις κοινωνικές και οικονομικές παραμέτρους που διαιρούσαν την κοινωνία σε τάξεις, ωστόσο δεν θεώρησε πως η παραγωγική διαδικασία τουλάχιστον ως προς την τεχνική της πλευρά επηρεάζεται από τις αντιπαραθέσεις/συγκρούσεις κοινωνικών συμφερόντων. Έγινε ευρύτερα γνωστός από τη διατύπωση του "σιδερένιου νόμου των μισθών" που βασίστηκε στον νόμο του πληθυσμού του Malthus. Σύμφωνα με αυτόν οι μισθοί των εργατών καθορίζονται από τον πληθυσμό και τις διακυμάνσεις του ανάλογα με την ευφορία του εδάφους με δεδομένο τον τρόπο διανομής του εισοδήματος. Οι μισθοί εξαρτώνται από τις τιμές των ειδών πρώτης ανάγκης. Αν δηλαδή η κεφαλαιακή συσσώρευση επεκτείνει τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις γης αναγκαστικά και σε περιοχές με φθίνουσες αποδόσεις, ο πληθυσμός θα αυξηθεί και θα απαιτούνται μεγαλύτερες δαπάνες συντήρησής του και άρα αύξηση μισθών. Αυτό θα επιφέρει μείωση του ποσοστού κέρδους που θα οδηγήσει σε στασιμότητα της οικονομίας. Συνέπεια της στασιμότητας είναι η ανεργία που θα επιφέρει πτώση των μισθών που με τη σειρά της θα επιβραδύνει την αύξηση του πληθυσμού και θα ωθήσει στην

επανεκκίνηση της αύξησης των κερδών και της οικονομίας (Ricardo, 2002; Roberts, 2003).

Όσον αφορά στην παραγωγική διαδικασία ο Ricardo δεν επισημαίνει την κοινωνική διάσταση της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής από τους κατόχους του κεφαλαίου. Δεν διακρίνει την ποιοτική διάσταση της εργασίας εξισώνοντας την εργασία/συνεισφορά των επιχειρηματιών και γαιοκτημόνων με αυτή των μισθωτών εργαζομένων/εργατών. Αντίθετα, προβαίνει στην διάκριση των κατόχων των μέσων παραγωγής στο ζήτημα της διανομής του κοινωνικού προϊόντος θεωρώντας αναγκαία μια αυτοματοποιημένη διαδικασία καθορισμού του ποσοστού κέρδους (προκύπτουν πλεόνασμα) και γεωπροσόδου, που πρέπει να καρπώνονται οι επιχειρηματίες και μισθωτές γης γαιοκτήμονες, προκειμένου να διατηρείται η οικονομία ανθηρή. Ενώ, οι (πραγματικοί) μισθοί που αφορούν τους εργαζομένους ορίζονται στο ελάχιστο («απόθεμα μισθών» σύμφωνα με τη θεωρία που ενστερνίζονταν οι κλασικοί οικονομολόγοι) που απαιτείται για την συντήρηση και αναπαραγωγή των εργαζομένων (φυσικός σταθερός μισθός για τον οποίο υπάρχει ένα επαρκές/φυσικό επίπεδο απασχόλησης), των οποίων αγνοείται η άποψη περί των αναγκών και καταναλωτικών επιθυμιών τους. Μάλιστα, όλα τα παραπάνω όσον αφορά τη διανομή του πλεονάσματος δικαιολογούνται από την αποδοχή του ως φυσική τάξη των πραγμάτων αυτή που υποδηλώνει η κοινωνική θέση εκάστου στο πλέον ολοκληρωμένο οικονομικό σύστημα του καπιταλισμού.

Ο Ricardo είχε την πεποίθηση ότι ο χρόνος εργασίας καθορίζει την αξία των εμπορευμάτων και εισήγαγε την έννοια της ενσωματωμένης εργασίας στα εμπορεύματα και στα μέσα παραγωγής (μηχανήματα, κτήρια και εργαλεία) που χρησιμοποιήθηκαν γι' αυτά, την οποία συνυπολογίζει. Δεν εξηγεί την σχέση μεταξύ αξίας και τιμών και του ποσοστού κέρδους. Παρότι, επισημαίνει πως το κέρδος ως πλεόνασμα της παραγωγικής διαδικασίας το καρπώνεται η ισχυρή τάξη των κατόχων των μέσων παραγωγής (αστική), θεωρεί πως αυτό είναι φυσικό επακόλουθο της συνεισφοράς της κάθε τάξης χωρίς καμία αναφορά στο ζήτημα της ενδεχόμενης υποτίμησης ή εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης από την πρώτη. Καθιερώνεται στο στερέωμα των ιδρυτών της πολιτικής οικονομίας για την επαναδιατύπωση της Θεωρίας της Αξίας μέσω της προσέγγισης των θεμελιωδών αρχών λειτουργίας της οικονομίας με βάση την αξία των εμπορευμάτων που εξαρτάται από το χρόνο εργασίας αλλά και της ατελέσφορης προσπάθειάς του να βρει μια σταθερή σχέση

αντιστοιχίας μεταξύ αξίας και τιμής, μέσω της οποίας προσέγγισε και φώτισε την έννοια της εκμετάλλευσης των εργαζομένων παρότι δεν την κατονόμασε. (Μαυρουδέας, 2006).

4.2.1.3. John Stuart Mill

Ο J.S. Mill (1806-1873) Άγγλος οικονομολόγος και πολιτικός, υπήρξε μαθητής του Ricardo και ήταν αυτός ενέταξε στις αρχές του φιλελευθερισμού την αναγκαιότητα της κρατικής παρέμβασης. Απέδωσε την αρμόζουσα σημασία στην εργατική τάξη προωθώντας, την χαρακτηριζόμενη ως επιζήμια από τους κλασικούς, κοινωνική πολιτική (ρεύμα κοινωνικού φιλελευθερισμού) τόσο για την ανάγκη της σωστής αναπαραγωγής της και την βελτιωμένη παραγωγική της απόδοση, όσο και για την διασφάλιση της κοινωνική ειρήνης που διασαλεύονταν λόγω των εργατικών διεκδικήσεων (στην Αγγλία 1860, Κομμούνα του Παρισιού 1871). Συντάχθηκε με την οικονομική πραγματικότητα της εποχής του που απέδειξε ότι η αύξηση των (πραγματικών) μισθών των εργαζομένων δεν οδήγησε σε οικονομική στασιμότητα. Ισχυρίστηκε, πως η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου (παιδεία) των εργαζομένων θα οδηγούσαν σε περιορισμό της γεννητικότητας συγκρατώντας την αύξηση του πληθυσμού με συνέπεια το περιθώριο αύξησης των μισθών.

Τάχθηκε υπέρ της αναδιανομής του εισοδήματος μέσω της φορολογίας της ιδιοκτησίας, της βελτίωσης των όρων διαβίωσης των εργαζομένων καθώς και των εργασιακών συνθηκών μέσω του περιορισμού της ανήλικης εργασίας, της διάδοσης της παιδείας, της ελεύθερης σύστασης εργατικών συνδικάτων και της μείωσης των ωρών εργασίας (Strasser, 1991).

Ο Mill ήταν θιασώτης της ιδεολογικής/ηθικής θεώρησης του «Ωφελιμισμού» που εγκαινιάστηκε από τον Jeremy Bentham (1748-1832) και προσπάθησε να εφαρμόσει ανάλογες πολιτικές. Ο ωφελιμισμός πρέσβευε την καθιέρωση κοινωνικών κανόνων που να εξασφαλίζουν την μέγιστη χρησιμότητα και ωφέλεια για τους περισσότερους. Οι κανόνες που επιλέγονται, ως νόμοι του κράτους, θα πρέπει να προτρέπουν σε ανάλογες συμπεριφορές προκειμένου να επιτευχθεί η μέγιστη κοινωνική ευημερία. Για επέλθει η μέγιστη ευημερία δίνεται έμφαση στην αποτελεσματική παραγωγή των αγαθών και της δίκαιης (αλλά όχι ίσης) διανομής

υλικών προϊόντων και υπηρεσιών, κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Έτσι εκθειάζεται ο καπιταλισμός με τη συμβολή της κρατικής παρέμβασης. Καθώς οι άνθρωποι προβαίνουν συνειδητά σε επιλογές που τους προσφέρουν ευχαρίστηση και αποτρέπουν τον πόνο ο ωφελμισμός εξισώνει τα συμφέροντα των ανθρώπων εκλαμβάνοντας ως μετρήσιμη την ατομική χρησιμότητα και παραμερίζει άλλα πρόσκαιρα αισθήματα όπως ο εγωισμός, ο αλτρουισμός κ.α. θέτοντας το κριτήριο του τελικού αποτελέσματος χωρίς επιστημονική τεκμηρίωση. Ο Mill θεωρούσε πως είναι στη φύση του ανθρώπου η συνειδησιακή ευθύνη συμβολής στην κοινωνική ευημερία (Heydt, 2006). Ωστόσο, σε αυτό το πλαίσιο ξεκίνησαν οι προσπάθειες να εφαρμοστούν αρχές του ωφελμισμού για την ανθρώπινη συμπεριφορά στην οικονομία ιδρύοντας τη «Νεοκλασική Σχολή» οικονομικής σκέψης που με τη σειρά της εγκαινιάζει την εποχή των «Οικονομικών».

Ταυτόχρονα, από την αναδίπλωση στις απόψεις της πολιτικής οικονομίας που έγινε κυρίως μέσω του Mill όσον αφορά τα εργασιακά δικαιώματα, διαφάνηκε η διαφορά των συμφερόντων μεταξύ των τάξεων και ειδικότερα η υποσκέλιση της εργατικής τάξης στον τομέα της νομής του παραγόμενου κοινωνικού προϊόντος, δηλαδή την αναδιανομής του πλούτου. Δόθηκε έτσι τροφή στην κοινωνική σκέψη για την ανάπτυξη σοσιαλιστικών θεωριών, πολλές από τις οποίες ήταν ανεδαφικές άνευ επιστημονικού ερείσματος.

Η αποδοχή από τον Mill των αστοχιών της αστικής κοινωνίας σχετικά με την καταπίεση και την εμπρόθετη υποβάθμιση και παρεμπόδιση της ανάπτυξης της εργατικής τάξης είναι αξιοσημείωτη. Υπερασπίστηκε τα μέτρα και τις πολιτικές που θα άμβλυαν τις ταξικές αντιθέσεις και ανισότητες (ακόμα και σε θέματα της ιδιοκτησίας που η ιδιοποίησή της αποτελεί τη βάση του καπιταλισμού) προς βελτίωση των όρων ζωής των εργατών, χωρίς ωστόσο να επιθυμεί να θίξει τη δομή του καπιταλιστικού συστήματος στον οποίο παραδέχεται τις κρίσεις ως αναπόφευκτες. Υποστήριξε την ρηξικέλευθη ιδέα να κληροδοτείται ένα μόνο μέρος από την περιουσία του κάθε ανθρώπου σε κληρονόμους και το υπόλοιπο στην κοινωνία. Παράλληλα, θεωρεί πως η αύξηση της παραγωγικότητας πρέπει πέραν των άλλων παραγωγικών πόρων (φύσης και κεφαλαίου ως απόθεμα προϊόντων) πρέπει να συνδυαστεί με ένταση της εργασίας. Όμως η ένταση αυτή δεν θα πρέπει να έχει αυτοσκοπό την παραγωγή πλούτου αλλά τη μείωση του χρόνου εργασίας τόσο σε καθημερινή βάση όσο και στη διάρκεια του βίου. Παρόμοιες είναι οι απόψεις του και

για τις προσπάθειες βελτίωσης της κατάρτισης των εργαζομένων, την τεχνολογική πρόοδο και τον καταμερισμό της εργασίας και θεωρεί πως και με μικρό ποσοστό κέρδους μπορεί να προκύψει μεγάλη συσσώρευση κεφαλαίου αν συνάδουν η διασπορά της γνώσης (για ποιοτική εργασία και ελεγχόμενη αύξηση του πληθυσμού) και οι ταξικά ειρηνικές κοινωνικές συνθήκες. Τέλος, ισχυρίστηκε ενίσχυση της ισοδυναμίας των εργατών έναντι των εργοδοτών, τις ίσες ευκαιρίες στην εκπαίδευση φτωχών και πλουσίων, αλλά και ως απαραίτητο τον ανταγωνισμό για την οικονομική ανάπτυξη (Mill, 1965).

4.2.2. Νεοκλασική σχολή

4.2.2.1. Γενικές θεωρητικές αρχές

Η Νεοκλασική Σχολή συστήθηκε από τους φιλελεύθερους οικονομολόγους W.S. Jevons και L. Walras, περίπου το 1870. Εξέφρασε ένα επιστημονικό υπόδειγμα οικονομικών σχέσεων που εστιάζει στο άτομο εν αντιθέσει με την Πολιτική Οικονομία που έχει ως βασική θεώρηση τον διαχωρισμό της κοινωνίας σε τάξεις. Χρησιμοποιεί μαθηματικά μοντέλα και διαγραμματικές παραστάσεις συναρτήσεων προκειμένου να περιγράψει τις διαδικασίες που διενεργούνται στην αγορά, να ερμηνεύσει τις προκύπτουσες καταστάσεις της τελευταίας (ισορροπίες και κρίσεις) και να προτείνει τρόπους παρέμβασης προς την επίτευξη της βέλτιστης λειτουργίας της. Βασικό πλαίσιο των παραπάνω αποτελεί η θεώρηση πως ο άνθρωπος στην οικονομία (*homo economicus*) δρα ως οφείλει (απόλυτα) ορθολογικά με γνώμονα το προσωπικό του όφελος, για την ικανοποίηση των αναγκών στο μέγιστο δυνατό με σκοπό την αύξηση της ηδονής και τη μείωση της οδύνης. Όλα αυτά μάλιστα, στο επίπεδο μιας κοινωνίας που η οικονομία της βασίζεται στην αγορά ελεύθερου ανταγωνισμού, χωρίς θεσμικές παρεμβάσεις από την πλευρά του κράτους ή άλλου φορέα. Έτσι, κατά τους νεοκλασικούς, ο κάθε ενεργός πολίτης (άτομο) επιλέγει ως εργαζόμενος την αναλογία διάθεσης του χρόνου του μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου (σχολής), ως εργοδότης ή παραγωγός την δραστηριότητα που μεγιστοποιεί το κέρδους του, ως καταναλωτής τον συνδυασμό των αγαθών που θα του προσδώσουν τη μέγιστη ωφέλεια. Γενικά, προς χάριν του κοινού σκοπού, υπάρχει μια εξίσωση των παραπάνω ρόλων εφόσον το κάθε άτομο (εργοδότης ή εργαζόμενος) συμπεριφέρεται ως διαχειριστής και έμπορος του χρόνου του και του χρηματικού ή προσωπικού του κεφαλαίου. Όπως δηλαδή ο επιχειρηματίας αναζητεί την περισσότερο πρόσφορη επένδυση των χρημάτων του έτσι και ο εργαζόμενος αναζητεί την βέλτιστη δυνατή θέση εργασίας (Θεοχαράκης, 2005).

Η νεοκλασική σκέψη οργανώθηκε ως θεωρία γνωστή ως «οικονομική θεωρία της ευημερίας» με τη συμβολή των οικονομολόγων V. Pareto (1848-1923), A. Pigou (1877-1959) και P. Samuelson (1915-2009), που θεμελίωσαν τους δύο θεωρητικούς άξονές της. Ο πρώτος αφορά στον τέλει ανταγωνισμό (μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων ανά κλάδο, δυνατότητα ταχείας εισόδου εξόδου επιχειρήσεων από την αγορά, μη ύπαρξη ατελειών στην αγορά, ισότητα δύναμης, πλήρη και δωρεάν πληροφόρηση) που αποτελεί τη συνθήκη που θα επιτρέψει στις αγορές να

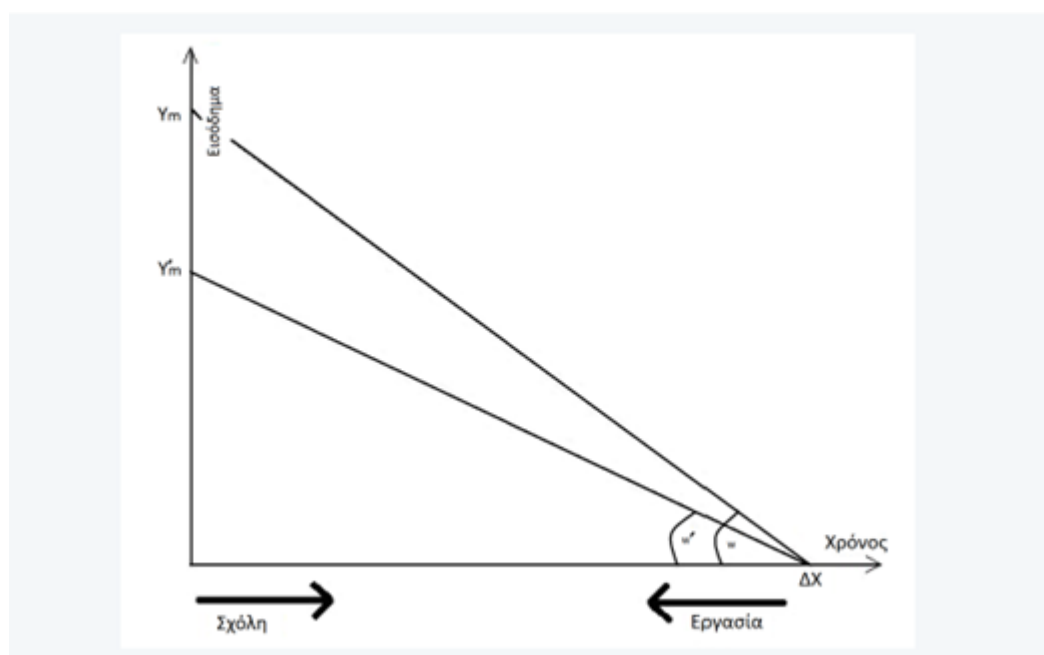
καταναίμουν άριστα τους παραγωγικούς πόρους προκειμένου να επιτευχθεί η μέγιστη οικονομική αποτελεσματικότητα κατά Vilfredo Pareto. Υπενθυμίζεται, ότι άριστη θεωρείται κάθε κατανομή πόρων που αν αλλάξει/αναδιαταχτεί δεν γίνεται να βελτιώσει την θέση κάποιου ατόμου χωρίς να επιδεινώσει τη θέση κάποιου άλλου. Επίσης, για τη νεοκλασική σκέψη η οικονομική αποτελεσματικότητα συνυφάνεται με την πλήρη αξιοποίηση των παραγωγικών συντελεστών, και αυτό επιτυγχάνεται όταν όλα τα προϊόντα/αγαθά παράγονται στον άριστο/αποτελεσματικό βαθμό προκειμένου να επιτυγχάνεται το μέγιστο κοινωνικό όφελος (Stiglitz, 1992). Ο δεύτερος άξονας αφορά στην διανομή του παραγόμενου προϊόντος (εισοδήματος), η οποία πρέπει να επαφίεται στην αγορά και αν υπάρχουν δυσαναλογίες οφείλονται στην αρχική διανομή του πλούτου που αποτελεί την αφετηρία του κάθε συμβαλλόμενου στην παραγωγική διαδικασία. Έτσι προβάλλεται η εμπιστοσύνη στην αγορά που εδράζεται στο σύστημα των τιμών που διαμορφώνονται βάσει του δίπολου δυνάμεων προσφοράς και ζήτησης. Οι τιμές είναι αυτές που δίνουν το κίνητρο για δραστηριότητα στον κάθε συμβαλλόμενο στην αγορά άτομο ή επιχείρηση ξεχωριστά ώστε να προκύψει αθροιστικά η συλλογική κοινωνική ευημερία.

Συνοψίζοντας, από την πλευρά των νεοκλασικών οικονομολόγων πρεσβεύεται ότι ο ανεμπόδιστος ανταγωνισμός επιτυγχάνεται βάσει της προσφοράς και της ζήτησης, καθώς η αγορά αυτορυθμίζεται ή τουλάχιστον έτσι θα έπρεπε δεοντολογικά σε μία εκδοχή μη μονοπωλιακού καπιταλισμού όπου επικρατούν συνθήκες τέλει ανταγωνισμού. Ως εκ τούτου, κάθε κρατική ή άλλη παρέμβαση όσον αφορά σε εργασιακές ρυθμίσεις (π.χ. προστατευτικά μέτρα για τους εργαζόμενους στην εργατική νομοθεσία) δημιουργεί προσκόμματα και στρεβλώσεις στην αγορά εργασίας και στην οικονομία. Υποστηρίζεται ότι ο ταξικός ή άλλος κοινωνικός διαχωρισμός διαμορφώνεται βάσει ατομικών επιλογών και δράσεων και τον παραβλέπει εστιάζοντας στο άτομο, όσον αφορά στην οικονομική διαδικασία. Έτσι, οι πολιτικές παρεμβάσεις στην οικονομία που προκύπτουν από κοινωνικές διεκδικήσεις εκτρέπουν το σύστημα από την ομαλή του λειτουργία και είναι εν τέλει ατελέσφορες αφού με τον έναν ή τον άλλο τρόπο η ομαλή λειτουργία του συστήματος θα αποτελέσει την κοινωνική επιταγή για συνταύτιση πολιτικής και οικονομίας. Ο ρόλος του κράτους θα πρέπει να είναι η εξασφάλιση του ελεύθερου ανταγωνισμού μέσω της προστασίας της εθνικής άμυνας και της εγγύησης τήρησης των νόμων (ιδιωτικών συμφωνητικών, ιδιοκτησιακών συμβολαίων κλπ) και της τάξης με πολύ περιορισμένες αναδιανεμητικές αρμοδιότητες. Δίνεται δε έμφαση στη συμβολή της τεχνολογίας και

της καινοτομίας στην επάρκεια ικανού αριθμού επενδυτών και εργαζομένων (Friedman, 2009).

Θα πρέπει να σημειωθεί πως για τους νεοκλασικούς δεν υφίστανται εμπόδια στην αγορά εργασίας όπως π.χ. δυσκολία στην ανεύρεση εργασίας λόγω έλλειψης θέσεων, δυσκολία στην εύρεση του μέγιστου δυνατού μισθού λόγω ατελούς πληροφόρησης, δυσκολία στις προσφερόμενες ώρες εργασίας (διακοπτόμενα ωράρια, εκ περιτροπής εργασία κλπ), ή στις μετακινήσεις των εργαζομένων). Η μόνη παράμετρος που επηρεάζει τις αποφάσεις του εργαζομένου είναι το επιδιωκόμενο εισόδημα (Y) που διαμορφώνεται από το ύψος του μισθού/ωρομισθίου (W) και το σύνολο του εργασιακού χρόνου/ωρών (H) σύμφωνα με την εξίσωση $Y = W \cdot H$. Από την γραφική παράσταση στην εν λόγω συνάρτηση σε ένα σύστημα κάθετων αξόνων που ορίζουν το εισόδημα και τον εργασιακό χρόνο προκύπτουν οι συνδυασμοί εισοδήματος καισχόλης μεταξύ των οποίων καλείται ο εργαζόμενος να επιλέξει αν επιθυμεί να θεωρείται ορθολογικό υποκείμενο στην αγορά (Δεδουσόπουλος, 2014).

Εικόνα 1

Εικόνα 1 : Γραφική παράσταση της σχέσης εισοδήματος και χρόνου εργασίας, βάσει της οποίας προκύπτουν οι εισοδηματικές δυνατότητες ανάλογα με το ύψος του ωρομισθίου (πραγματικού) στη νεοκλασική σκέψη

ΠΗΓΗ: Γκιάλης Σ. & Harod A. (2015)

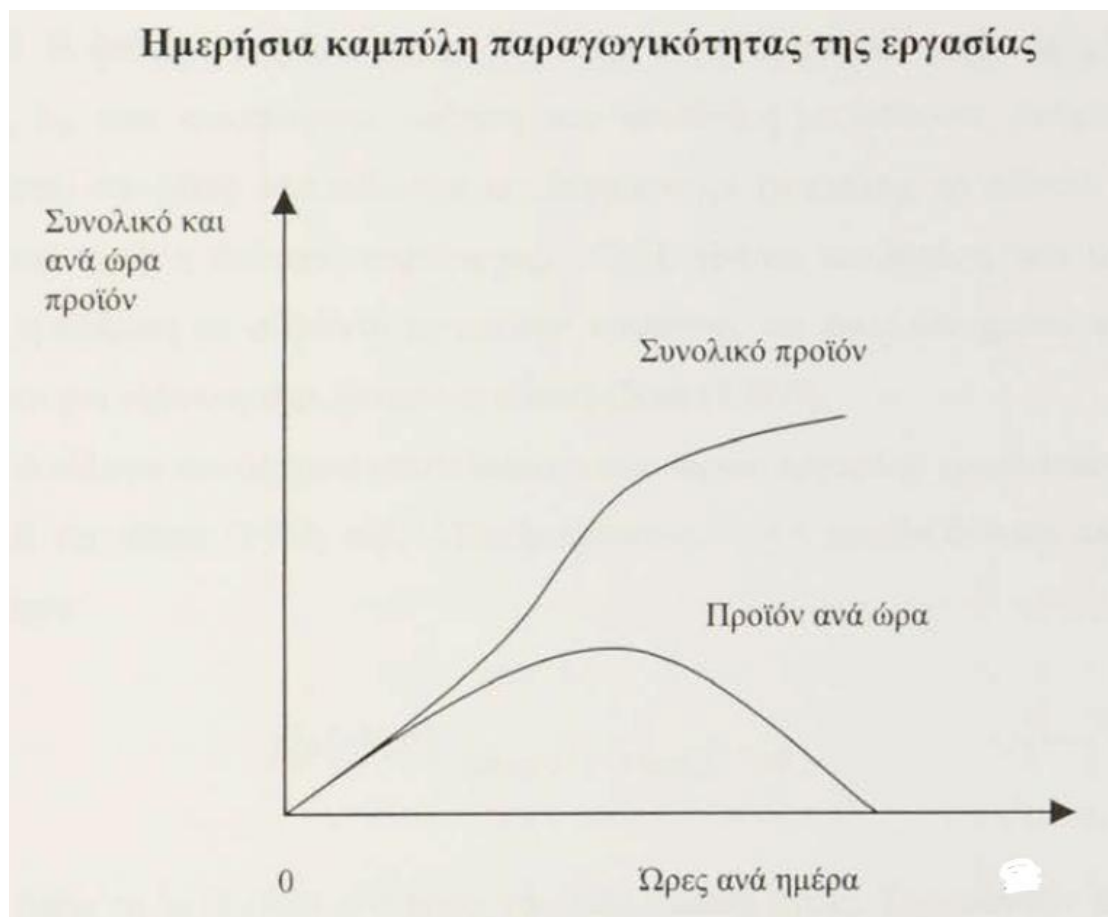
4.2.2.2. Η Εργασία στη Νεοκλασική Οικονομική Σκέψη

Από τη νεοκλασική θεωρία που παρουσιάστηκε παραπάνω, συνάγεται ότι η αξία των αγαθών δεν εκπηγάζει από την εργασία που περιέχουν αλλά από την ικανοποίηση που προσφέρουν (αξία χρήσης). Όλοι οι παραγωγικοί συντελεστές (θεωρία των παραγωγικών συντελεστών) συμβάλλουν εξίσου στην παραγωγή των προϊόντων και αμείβονται αναλόγως. Η εργασία δεν αποτελεί έναν ιδιαίτερο παραγωγικό συντελεστή και μετράται ποσοτικά ως εμπορεύσιμο είδος. Οι ώρες εργασίας, δε, θεωρήθηκαν ομοιογενείς και βάσει αυτής της υπόθεσης προέκυψε η γνωστή ως «νεοκλασική» συνάρτηση παραγωγής. Όπως δείχνει η νεοκλασική συνάρτηση παραγωγής η ποσότητα της εργασίας (L) προκύπτει από τις εργατοώρες (H) που δαπανηθήκαν επί το σύνολο των εργαζομένων (N) $L = H \cdot N$. Άρα, στη θεωρία, δεν φαίνεται να ενδιαφέρει τις επιχειρήσεις μεμονωμένα ο αριθμός των εργατών, ούτε ο εργασιακός χρόνος αλλά το αποτέλεσμα του γινομένου τους. Ωστόσο, οι σύγχρονες έρευνες νεοκλασικών οικονομολόγων αναθεωρούν αυτή την άποψη και δίνουν μία άλλη διάσταση, όπως θα περιγραφεί παρακάτω.

Αυτό που έχει απασχολήσει, από νωρίς, τη νεοκλασική σκέψη είναι η σχέση χρόνου εργασίας και έντασής της. Ο Charman, S.J. (1909) εξέφρασε την ανάγκη διαλειμμάτων εντός του εργασιακού χρόνου για την ξεκούραση των εργατών λόγω των εντατικών ρυθμών εργασίας που επιβάλλει η είσοδος των αυτοματοποιημένων μηχανών στη διαδικασία παραγωγής. Επίσης, παρατήρησε πως από ένα χρονικό σημείο (9 ώρες) και μετά η απόδοση της εργασίας μειώνεται αισθητά. Όσο η παραγωγικότητα μειώνεται από την αύξηση του χρόνου εργασίας η αξία της εργασίας μειώνεται επίσης με ορατά αποτελέσματα τόσο βραχυπρόθεσμα όσο και μακροπρόθεσμα. Θεωρεί ότι ο υπολογισμός του βέλτιστου εργασιακού χρόνου με τις ελάχιστες αρνητικές επιπτώσεις βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα είναι ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα για τους μεμονωμένους εργοδότες και προτείνει την μεταξύ των εργοδοτών συμφωνία ή την παρέμβαση του κράτους προκειμένου να διασφαλιστεί ο απαιτούμενος/θεμιτός ρυθμός παραγωγής. Έτσι, παρότι όπως επισημάνθηκε από τον Robbins, L. (1929) θα πρέπει να συνυπολογιστούν και άλλοι παράγοντες όπως ο χρονικός ορίζοντας που τίθεται ως όριο για την εκάστοτε επιχείρηση ή την συνολική εθνική οικονομία και ο εκάστοτε τεχνολογικός εξοπλισμός, παύει να ισχύει η στερεότυπη/κοντόφθαλμη αντίληψη του παρελθόντος σύμφωνα με την οποία όσο αυξάνεται ο χρόνος εργασίας αυξάνεται και η παραγωγή (Robbins 1929; Ιωαννίδης, 2005).

Στο ίδιο μήκος κύματος σκέψης ο Pigou (1920) επισήμανε πως κάθε είδος εργασίας έχει κάποια ημερήσια χρονικά όρια που αν ο εργαζόμενος τα υπερβεί θα εξαντληθεί τόσο που θα επιφέρει ζημιά στην απρόσκοπτη εθνική παραγωγική διαδικασία και το εισόδημα. Ομοίως, ο Hicks (1932) κατέθεσε σαφώς τον προβληματισμό του για την ενδεχόμενη αύξηση της πίεσης που υφίστανται οι εργαζόμενοι στη βιομηχανία και για την αναγκαιότητα μείωσης του εργάσιμου χρόνου προκειμένου να διατηρηθεί υψηλό το επίπεδο παραγωγής.

Μια εμβληματική άποψη που έχαιρε αναγνώρισης και αποτέλεσε σημείο αναφοράς πολλών ερευνών και επιχειρηματικών αποφάσεων στο επίπεδο της παραγωγικής διαδικασίας είναι η αποτύπωση της παραγωγικότητας των εργαζομένων στη χρονική διάρκεια μιας ημέρας. Είναι γνωστή ως «καμπύλη ημερήσιας παραγωγικότητας της εργασίας» (παραγόμενο προϊόν ανά ώρα). Η πρώτη σχετική αναφορά έγινε στο άρθρο του Barzel, (1973) με την υπόθεση ότι υπάρχει η μακροχρόνια σχέση των εργαζομένων με την δεδομένη τεχνολογία και την παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, αφορά μία μεμονωμένη εργάσιμη ημέρα με την υπόθεση ότι δεν επηρεάζεται από τις προηγούμενες. Παρότι υπήρξαν διάφορες εκδοχές της εν λόγω καμπύλης και αντιπαραθέσεις από ερευνητές σχετικά με την κλίση της στα διάφορα σημεία και για το αν θα μπορούσε να λάβει αρνητικές τιμές η ουσία δεν αλλάζει. Διαφαίνεται η αύξηση της παραγωγικότητας κατά τις πρώτες ώρες εργασίας έως ένα μέγιστο και η σταδιακή μείωσή της μετά από κάποιες ώρες (περίπου 12-14) και έπειτα. Εικόνα 2.

Εικόνα 2. : Ημερήσια καμπύλη παραγωγικότητας της εργασίας

ΠΗΓΗ: Ιωαννίδης Α. (2005)

Μετά τη διαπίστωση της μεταβολής στην παραγωγικότητα στην πάροδο του χρόνου, οι ώρες εργασίας δεν μπορούν να θεωρηθούν ομοιογενείς. Σε αυτό συνέβαλαν και άλλοι λόγοι που αφορούν στις οικονομικές επιπτώσεις που προκύπτουν από αυτή τη μεταβολή λόγω της επίδρασης του χρόνου εργασίας. Πιο συγκεκριμένα υποστηρίχτηκε πως η διαδικασία πρόσληψης νέων εργατών συνεπάγεται μεγαλύτερα βραχυχρόνια κόστη συγκριτικά με το κόστος των εργατοωρών ήδη υπαρχόντων εξοικειωμένων/έμπειρων εργαζομένων εφόσον το κόστος του κάθε εργαζόμενου αφορά τον εξοπλισμό του, την εκπαίδευση, τον χώρο εργασίας του, την υπαγωγή του στη διοικητική διεύθυνση της επιχείρησης και τις ασφαλιστικές εισφορές του (Nadiri, & Rosen, 1969). Έτσι, δημιουργήθηκε η ανάγκη να εισαχθούν και άλλες μεταβλητές στη νεοκλασική συνάρτηση παραγωγής, εκτός από τον αριθμό των εργατοωρών και τον αριθμό των εργαζομένων. Ως αποτέλεσμα αυτού οι επιχειρήσεις δεν αδιαφορούν πλέον για τον αριθμό των εργαζομένων και του

χρόνου εργασίας, αναζητούν συγκεκριμένο αριθμό εργαζομένων που να εργάζονται για συγκεκριμένο χρόνο/ώρες.

Οι επιχειρήσεις όμως, ενδιαφέρονται και για εργαζομένους με ιδιαίτερα σωματικά, πνευματικά και ηθικά χαρακτηριστικά που συμβάλουν στην αποδοτικότερη και βέλτιστη ποιοτικά εργασία. Έτσι, μετά την εμφάνιση των αποτελεσμάτων πολλών κοινωνιολογικών ερευνών που ξεκίνησαν από τη δεκαετία του 1930, που επισήμαναν τον εξίσου σημαντικό, ή και πρωτεύοντα, ρόλο της επίδρασης των κοινωνικών και ψυχολογικών παραγόντων στην εργασιακή συμπεριφορά των εργαζομένων (έναντι των εργασιακών συνθηκών και των οικονομικών αναγκών), ανέπτυξαν στους κόλπους τους ειδικό τμήμα διοίκησης ανθρώπινου δυναμικού (human resource management department) (Brannigan, Zwerman, 2001). Τα τμήματα αυτά, πράγματι, συχνά λειτούργησαν προς όφελος και των δύο μερών εργοδοσίας και εργαζομένων. Ωστόσο, πολλά είναι τα παραδείγματα χρησιμοποίησης μεθόδων έμμεσης τρομοκράτησης των εργαζομένων προκειμένου να τους ασκηθεί πίεση για μεγαλύτερη απόδοση. Μία τέτοια περίπτωση αναφέρεται στην έρευνα του Lajeunesse όπου παρά την παραδοχή από την επιχείρηση ότι η μείωση του χρόνου εργασίας αυξάνει την παραγωγικότητα, ταυτόχρονα με την εφαρμογή του μέτρου, προκαλούνταν εσκεμμένα από τη διοίκηση ένα κλίμα επισφάλειας των εργασιακών θέσεων έτσι ώστε να ενταθεί η προσπάθεια των εργαζομένων προκειμένου να αυξήσουν επιπλέον την παραγωγικότητά τους ώστε να μη χάσουν την, κατά τα άλλα, προνομιακή εργασία τους (Lajeunesse, 1999).

4.2.3. Κεϋνσιανή και θεσμιστική οικονομική σκέψη

4.2.3.1. Κεϋνσιανή οικονομία

Τα Κεϋνσιανά οικονομικά καθιερώθηκαν από τον βρετανό οικονομολόγο Keynes J.M. (1883-1946) και αποτελούν ένα σύνολο μακροοικονομικών θεωριών και μοντέλων που αφορούν τον τρόπο με τον οποίο οι συνολικές οικονομικές δαπάνες που εκφράζονται ως «συνολική ζήτηση» επηρεάζει την οικονομική παραγωγή και τον πληθωρισμό. Ως μέρος της νεοκλασικής σκέψης, αντιπαρατέθηκαν στον ισχυρισμό της κλασικής πολιτικής οικονομίας ότι η προσφορά καθορίζει τη ζήτηση και πως ότι παραχθεί στην αγορά θα καταναλωθεί στην τιμή που θα προκύψει από το μέγεθος αυτής της ζήτησης, προέταξαν τη ζήτηση ως ρυθμιστική δύναμη για τον καθορισμό της παραγωγής. Ουσιαστικά, υποστηρίζουν μια φιλελεύθερη εκδοχή της Οικονομίας της αγοράς που βασίζεται στην ιδιωτική επιχειρηματικότητα αλλά ρυθμίζεται από το κράτος. Προκειμένου να διασφαλιστεί η ενθάρρυνση και εξάπλωση του «επιχειρείν» (κεφαλαιακή συσσώρευση) και η αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας, θα πρέπει να ληφθούν μέτρα και να εφαρμοστούν πολιτικές προς οικονομική ενίσχυση, προστασία και αναπαραγωγή των εργαζομένων και της οικονομίας γενικότερα, που θα αυξήσουν την ενεργό ζήτηση προς κατανάλωση αγαθών (μέσω της αύξησης της οριακής ροπής προς κατανάλωση).

Έτσι, η αύξηση των κρατικών/κοινωνικών δαπανών ως δημόσιες δαπάνες, που στοχεύουν στην ενίσχυση της αγοραστικής δύναμης του εργαζόμενου πληθυσμού οδηγεί στην αύξηση του ρυθμού της οικονομικής μεγέθυνσης και της απασχόλησης. Το αντίθετο θα επέφερε δυσμενείς οικονομικές επιπτώσεις και αύξηση της μακροχρόνιας ανεργίας (κοινωνική δυσανεμία). Αναγνωρίζουν ως άνιση τη σχέση μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, τόσο στο επίπεδο της φύσης της εργασίας όσο και στο επίπεδο των ρόλων τους επί της παραγωγικής διαδικασίας. Κατανοούν την υστέρηση του γενικευμένου πλήρους ανταγωνισμού και αντιλαμβάνονται την μονοπωλιακή οικονομική δύναμη και εξουσία (περιορισμός της προσφοράς προς διατήρηση υψηλών τιμών) που αποδυναμώνουν την «αρχή κυριαρχίας των καταναλωτών», ως κοινωνικά κοστοβόρα τόσο όσον αφορά την αποτελεσματική κατανομή των πόρων όσο και την ανισότητα κατανομής του εισοδήματος. Συστήνουν μεγάλες κρατικές επενδύσεις με βάση τη φορολογία, τόσο σε υποδομές, όσο και στην παιδεία και στην παροχή δημόσιων αγαθών που η αγορά αδυνατεί να προσφέρει σε επάρκεια (Galbraith, 1967/2015).

Ο ίδιος ο Keynes στηλίτευσε το καπιταλιστικό ιδεώδες και τις έως τότε καπιταλιστικές πρακτικές του, επισημαίνοντας την αδυναμία εξασφάλισης της πλήρους (αποτελεσματικής για την οικονομία κατά την νεοκλασική σκέψη) απασχόλησης και ότι η διανομή του εισοδήματος γίνεται με αυθαίρετο και άδικο τρόπο. Επίσης, ισχυρίστηκε ότι η υποαπασχόληση και η ανεργία συμβάλλουν στην αστάθεια του συστήματος και πως η ανεργία δεν αντιμετωπίζεται με μείωση των μισθών (υποτίμηση της αξίας της εργασίας) αλλά με τολμηρές/επιθετικές μακροοικονομικές πολιτικές (αύξηση δημοσίων δαπανών, μείωση του επιχειρηματικού κύκλου, μείωση των επιτοκίων και προσαρμοστική στις ανάγκες της αγοράς νομισματική πολιτική, ελλειμματικοί προϋπολογισμοί) που τονώνουν την ενεργό ζήτηση που καθορίζει την παραγωγή. Η δημιουργούμενη γενικευμένη αίσθηση κοινωνικής δικαιοσύνης ως αποτέλεσμα της ανόδου του γενικού βιοτικού επιπέδου και της άμβλυνσης των μεγάλων ανισοτήτων αποτελούν το όχημα της οικονομικής ανάπτυξης του καπιταλισμού. (Keynes, 1936).

Παράλληλα, ο Keynes ως υπέρμαχος του καπιταλισμού υποστήριξε πως οι κρίσεις του συστήματος είναι απλά παροδικές υφέσεις λόγω οικονομικών μετασχηματισμών που λαμβάνουν χώρα στην εκάστοτε εποχή. Ισχυρίστηκε δε ότι η οικονομική καπιταλιστική ανάπτυξη, μέσω της τεχνολογικής προόδου, θα συμβάλει τόσο στην άνοδο του επιπέδου ζωής των εργαζομένων καθιστώντας εφικτή τη μείωση του εργασιακού χρόνου σε 15 ώρες την εβδομάδα εντός μιας εκατονταετίας δηλαδή έως το 2030. Ταυτόχρονα, εξέφρασε και την ιδέα της «τεχνολογικής ανεργίας» σύμφωνα με την οποία είναι πιθανό η τεχνολογική επανάσταση να αφανίσει θέσεις εργασίας γρηγορότερα από ότι θα δημιουργήσει νέες (Keynes, 1930).

Οι αντιλήψεις της Κεϋνσιανής οικονομίας δικαιώθηκαν ιστορικά κατά την μεταπολεμική του Β'Π.Π. περίοδο 1945–1973 κατά την οποία όλες οι δυτικές καπιταλιστικές κυβερνήσεις τις υιοθέτησαν στις πολιτικές τους. Μέχρι (αρχής γενομένης της οικονομικής κρίσης του 1973), που άρχισαν να τις αμφισβητούν υπό την επιρροή των νέων ιστορικών οικονομικών δεδομένων που οδήγησαν στο φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού (ανάπτυξη οικονομίας, αυξημένη παραγωγικότητα, αύξηση απασχόλησης αλλά οι μισθοί μένουν στάσιμοι ή μειώνονται ενώ οι τιμές αυξάνονται). Για την ερμηνεία του στασιμοπληθωρισμού έχουν αναπτυχθεί πολλές θεωρίες που όμως υπερβαίνουν τα όρια αυτής της εργασίας. Είναι ενδιαφέρον όμως να επισημανθεί ότι ο στασιμοπληθωρισμός συνοδεύτηκε από τη

διατράνωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Ωστόσο, η οικονομική σκέψη δεν έπαυε να ερίζει γύρω από τις Κεϋνσιανές θεωρήσεις διεκδικώντας τόσο την πατρότητα (σχολή της Στοκχόλμης), όσο και το κληροδότημα των ιδεών τους (Νεοκεϋνσιανισμός).

4.2.3.2. Θεσμιστές (ή θεσμοκρατικοί) οικονομολόγοι

Σε παρόμοιο μήκος κύματος με τους Κεϋνσιανούς κινείται η οικονομική σκέψη των Θεσμιστών (ή Θεσμοκρατικών) και Νεοθεσμιστών. Ο θεσμισμός βασίζεται στην αντίληψη πως οι θεσμοί (κυρίως επίσημοι τυπικοί αλλά και κάποιοι άτυποι κανόνες, συμβάσεις και κώδικες συμπεριφοράς, συστήματα συμβόλων και ηθικών υποδειγμάτων, μοντέλα και ρεπερτόρια συμπεριφορών) που εμφανίζουν μια αξιοσημείωτη σταθερότητα στον χρόνο, επιδρούν αυτοτελώς στη διαμόρφωση νοητικών πλαισίων που καθορίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά και κατ' επέκταση τις πολιτικές διαδικασίες και την έκβασή τους (Di Maggio, P.J. & Powell, W.W. 1991). Το ειδικό βάρος των θεσμών αναδεικνύεται από τον Durkheim E. (1901) που θεωρούσε την κοινωνιολογία ως επιστήμη των θεσμών. Με αφετηρία τις θεωρίες του 19^{ου} αιώνα περί διαφορετικών διαρθρώσεων του καπιταλισμού ο θεσμισμός μορφοποιήθηκε τη δεκαετία του 1960 (Shonfield), 1970 (March, J. & Olsen, J.) και θεμελιώθηκε στη βιβλιογραφία το 1990 με την τυπολογία των μορφών των καθεστώτων ευημερίας σε Αγγλοξαξονικό, Κορπορατικό και Σοσιαδημοκρατικό τύπο (E.Andersen, 1990; Κωτσονόπουλος, 2016). Οι θεσμιστές συνομίλησαν με τη νεοκλασική οικονομική σκέψη προκειμένου να ενταχθούν οι κοινωνικοπολιτικές μεταβλητές που δρουν ως βασικές συνιστώσες στις μαθηματικές συναρτήσεις των νεοκλασικών οικονομικών. Απώτερος σκοπός τους ήταν να αποδειχθεί πως η κοινωνική διάσταση του κράτους αποτελεί συμπληρωματικό μέρος της εύρυθμης λειτουργίας της αγοράς στον καπιταλισμό. Με απλά λόγια υποστηρίζουν πως δεν είναι μόνο οι κοινωνικές και οικονομικές παράμετροι που καθορίζουν τη διαμόρφωση της πολιτικής αλλά και η ίδια η πολιτεία με τους θεσμούς της. Ως εκ τούτου, η παρέμβαση του κράτους, αλλά και φορέων (συνδικαλιστικών, συλλογικοτήτων της κοινωνίας των πολιτών αλλά και συμφερόντων) κρίνεται απαραίτητη για τη διασφάλιση της απρόσκοπτης και αειφόρου οικονομικής ανάπτυξης μέσω της κεφαλαιακής συσσώρευσης, της εξασφάλισης της απασχόλησης και της προστασίας

των εργαζομένων και της κοινωνικής αναπαραγωγής, δηλαδή των όρων λειτουργίας της αγοράς χωρίς την αυθαιρεσία του κεφαλαίου/εργοδοτών (Peck, 1996).

Στη θεσμοκρατική σκέψη ισχύει ότι ανάλογα με το διακριτό, στα πλαίσια του καπιταλισμού, θεσμικό πλαίσιο που επικρατεί στο εκάστοτε εθνικό κράτος [Κατακερματισμός αγορών εργασίας (Reich, M. et al., 1973; Peck, J. 1996; Castree et al., 2004) και Μοντέλα οικονομικής διακυβέρνησης πολυεθνικών εταιριών (Williamson, 2000)] η κάθε επιχείρηση προσαρμόζει τη λειτουργία της. Οι εργασιακές σχέσεις των εργαζομένων μεταξύ τους και με την επιχείρηση και αυτής με τις άλλες επιχειρήσεις, η εταιρική διακυβέρνηση, η αξιολόγηση και η αξιοκρατία, οι ευκαιρίες κατάρτισης και εξέλιξης του ανθρώπινου δυναμικού, οι συνδικαλιστικές ελευθερίες, οι συλλογικές συμβάσεις, το καθεστώς προστασίας των εργαζομένων, οι μισθοί και ο χρόνος εργασίας αποτελούν τις λειτουργικές παραμέτρους που απαιτούν ρυθμίσεις οι οποίες θα αποκρυσταλλωθούν και θα αναδράσουν στο γενικό οικονομικό γίνεσθαι σε ένα πλαίσιο συμπληρωματικότητας. Οι ρυθμίσεις αυτές, μάλιστα, αποτελούν την κινητήριου δύναμη της οικονομικής εξέλιξης και όχι η ταξική πάλη που παρά την αναγνώριση από τους θεσμιστές της σχέσης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας ως εκμεταλλευτική. Μέσω της προσαρμογής συμπεριφορών και συνηθειών που επιφέρει η δημιουργία θεσμών, δύναται αυτή η σχέση να εξωραϊστεί και να εξομαλυνθεί. Ο οικονομικός ορθολογισμός, δε, ενδέχεται να αποκλίνει από τις αρχές της νεοκλασικής σκέψης περί μέγιστου ατομικού οφέλους που επιδιώκει ο “*homo economicus*” και να προσδώσει παράλληλα μια συλλογική διάσταση σε αυτόν, αναγνωρίζοντας και άλλους ατομικούς στόχους με κοινωνικό πρόσημο. (Galbraith, 2015).

Ο εργασιακός χρόνος στα θεσμικά μοντέλα καθορίζεται ως αποτέλεσμα ζυμώσεων και όσμωσης συμπεριφορών που προκύπτουν από την αλληλεπίδραση οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών θεσμών σε κάθε ιστορική συγκυρία. Οι θεσμιστικές προσεγγίσεις εστιάζουν και εφαρμόζουν τα θεσμικά μοντέλα στις εσωτερικές αγορές εργασίας σε επίπεδο επιχείρησης και αποφαίνονται σχετικά με τον καθορισμό και την αναπαραγωγή συμπεριφορών των εργαζομένων μέσω του ρόλου των θεσμών.

Τόσο στα θεσμιστικά όσο και στα κεϋνσιανά οικονομικά ο χρόνος εργασίας, όπως και η παραγωγικότητα, προσλαμβάνει μια κοινωνική και πολιτική διάσταση σε ένα πλαίσιο που δεν αμφισβητεί τις οικονομικές καπιταλιστικές σχέσεις. Μέσα από

ένα σύνολο εξελισσόμενων δημοκρατικά μεθόδων οργάνωσης, διοίκησης και πολιτικής συνυφασμένων με αξιακούς κώδικες και ψυχολογικές υποκινήσεις επιδιώκεται η βελτίωση της παραγωγικότητας. Η αποτελεσματικότητα, δε, αυτής της διαδικασίας επαφίεται στην εσωτερική αγορά εργασίας κάθε επιχείρησης (Golden, 1996).

4.2.4. Μαρξιστική θεωρία (Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία)

Η Μαρξιστική Θεωρία (Μαρξισμός) όπως αποτυπώθηκε στα συγγράμματα του Γερμανού φιλόσοφου και οικονομολόγου Karl Heinrich Marx (1818-1883) και του συνεργάτη του επίσης Γερμανού φιλοσόφου Friedrich Engels (1820-1895) έχει επίκεντρο την «Θεωρία της Αξίας της Αφηρημένης Εργασίας». Η θεωρία αυτή που αφορά στην εργασία όπως εμφανίζεται στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής και προσδιορίζει τις σχέσεις ανταλλαγής των εμπορευμάτων, την ποσοτική αναλογία κάθε εμπορεύματος στο σύνολο του παραχθέντος κοινωνικού προϊόντος και την συνακόλουθη κατανομή τόσο των υλικών συντελεστών της παραγωγικής διαδικασίας (μέσων παραγωγής) μεταξύ των ατομικών επιχειρήσεων όσο και κυρίως του χρόνου εργασίας εν συνόλω της κοινωνίας (συνολικό κοινωνικό εργασιακό χρόνο) (Μαυρουδέας, 2006).

Λόγω της μεγάλης της επιρροής η Μαρξιστική θεωρία θεωρείται ορόσημο και σταθμός στη μεταγενέστερη οικονομική, κοινωνική και πολιτική ιστορία. Ουσιαστικά αποτελεί μία ανάλυση του καπιταλιστικού συστήματος ως προσέγγιση και πρόταση για την κατανόηση των οικονομικών νόμων/δομών και των εκφάνσεων του καπιταλιστικού συστήματος σε κάθε εποχή, με στόχο την προσπάθεια για μεταβολή ή ανατροπή του. Ξεκίνησε ως μια κριτική στην Κλασική-Αστική Πολιτική Οικονομία του 19^{ου} αιώνα (Adam S. , Ricardo D.) στη βάση μιας υλιστικής κατεύθυνσης και έχει επίσης σαφώς ταξικό περιεχόμενο. Με τη μεθοδολογία του διαλεκτικού ιστορικού υλισμού, που προέκυψε με αναφορές από τον Hegel, τις σοσιαλιστικές ιδέες και την κλασική πολιτική οικονομία, πρότείνει μία επιστημονικού τύπου ανάλυση και ερμηνεία της ανθρώπινης ιστορίας συνυφασμένη με την αλλαγή των οικονομικών και των κοινωνικών συστημάτων (Πρωτόγονη κοινωνία/ασιατικό και Γερμανικό παραγωγικό σύστημα, Δουλοκτητικό σύστημα, Φεουδαρχία και Καπιταλισμός) (Μαυρουδέας, 2006).

Σύμφωνα με τον Μαρξισμό, ο καπιταλισμός θεωρείται ως ένα προοδευτικό σύστημα που ήρε τους περιορισμούς και την καταπίεση της φεουδαρχίας, ειδικά όσον αφορά στην εργασία και την οικονομία. Εντούτοις, διαπιστώνονται σ' αυτό πολλές αδυναμίες και θεωρούν ότι λόγω των εκμεταλλευτικών όρων που θέτει στις εργασιακές σχέσεις, στην όξυνση που αυτή προκαλεί μεταξύ των τάξεων (κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας) και των οικονομικών κρίσεων που τον συνοδεύουν θα προκύψει η αναγκαιότητα αντικατάστασής του από τον Σοσιαλισμό και εν συνεχεία

από τον Κομμουνισμό. Ο Σοσιαλισμός-Κομμουνισμός ως ιδεολογία χαρακτηρίζεται από την κοινωνική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και την κοινή διαχείριση του πλούτου και φυσικά, πρόκειται για μια αταξική κοινωνία και σταδιακή πορεία προς την αλληλεγγύη και την ισότητα. Θεωρείται το ευκταίο και ανώτερο οικονομικό και κοινωνικό σύστημα για τον Μαρξισμό (Marx, 2012, Harvey, 2010).

Στην ανάλυση του Μαρξισμού δίνεται έμφαση στον τρόπο παραγωγής και την διαπάλη δύο τάξεων αυτή των εργοδοτών/αστών ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής (κυρίαρχη τάξη εκμεταλλευτών) και των εργαζομένων/εργατών (υποτελής τάξη εκμεταλλευομένων), των οποίων η αντιπαλότητα άπτεται διαφορετικών συμφερόντων. Η οικονομικά κυρίαρχη τάξη είναι και πολιτικά κυρίαρχη/άρχουσα. Ο κρατικός μηχανισμός (κράτος) διαρθρώνεται με τέτοιο τρόπο που να εξυπηρετεί τα συμφέροντα της οικονομικά κυρίαρχης τάξης, εφόσον έχει αυξημένη δυνατότητα επιρροής τόσο θεσμικά όσο και οικονομικά, αφού η λειτουργία του κράτους σχετίζεται άμεσα με την οικονομία και τον ρυθμό συσσώρευσης κεφαλαίου και τα υψηλόβαθμα στελέχη που το απαρτίζουν είναι μέλη της. Ταυτόχρονα, διατηρεί ένα βαθμό αυτονομίας προκειμένου να διευθετεί τις επιμέρους διαφορές μεταξύ των μερών της. Έτσι, προκύπτει μία σχέση μεταξύ των δύο αυτών τάξεων που χαρακτηρίζεται στον Μαρξισμό όχι απλά άνιση αλλά και εκμεταλλευτική (Marx, 2012). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι «κλασικοί» του μαρξισμού επέμεναν στην ανατροπή του «καπιταλιστικού» αποκομμένου από την κοινωνία κράτους (εξ ου και το Κομμουνιστικό Μανιφέστο), εν αντιθέσει με του «αναθεωρητές» του μαρξισμού που αποδέχονται τη δυνατότητα βελτιώσεων αυτού του κράτους.

Ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύει ο Μαρξισμός το γεγονός ότι το κράτος συγκροτείται και λειτουργεί ως εργαλείο στα χέρια της άρχουσας τάξης και διατηρεί τη νομιμοποίησή του εξασφαλίζοντας την συναίνεση και αποδοχή της αδύναμης οικονομικά τάξης (ή των υπολοίπων τάξεων) αφορά τα παρακάτω: i) Την θεσμική του οργάνωση και την επιτέλεση λειτουργιών απαραίτητων στην καθημερινή κοινωνική ζωή. ii) Τον ενοποιητικό του ρόλο στην ατομικιστική ιδιωτική κοινωνία με έναν υψηλό βαθμό καθολικότητας στην επικράτειά του. iii) Τη σχετική του αυτονομία να λειτουργεί ως συλλογικός καπιταλιστής μακροπρόθεσμων στόχων. iv) Τον ειρηνευτικό και εγγυητικό του ρόλο στη διασφάλιση της ισότητας απέναντι στα πολιτικά δικαιώματα και στο αστικό δίκαιο (Ρούσης, 2017).

Παράλληλα, σύμφωνα με τον Μαρξισμό, η συναίνεση της εργατικής τάξης (αδύναμης) απέναντι στο οικονομικό σύστημα του καπιταλισμού οφείλεται στην κυριαρχία των ιδεών των οποίων η διαμόρφωση και διασπορά σχετίζονται με την επιρροή και τον έλεγχο που διατηρεί η αστική τάξη στο κράτος και άρα στο εκπαιδευτικό σύστημα, και στα μέσα καταστολής, στον έλεγχο των μέσων μαζικής ενημέρωσης, στην εργατική αριστοκρατία, στην εξαγορά μέρους του εργατικού πληθυσμού με κοινωνικές προσφορές, την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων και την μεθοδική κυριαρχία του ατομισμού (μεθοδολογικός ατομισμός) έναντι της συλλογικότητας. Η ερμηνεία αυτή στηρίζεται στο επιχείρημα ότι οι κυρίαρχες ιδέες εκφράζουν τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης, όπως αυτά απορρέουν από τις υλικές τους σχέσεις, οι οποίες εδράζονται στις σχέσεις παραγωγής, δηλαδή τον τρόπο διαμόρφωσης συσχετισμού των κοινωνικών τάξεων στο παραγωγικό προτσές (Θεοχαράκης, 2005).

Η εκμετάλλευση, σύμφωνα με τον Μαρξισμό, εκπορεύεται από τις σχέσεις παραγωγής και δη την άνιση κατανομή του παραγόμενου προϊόντος της εργασίας δηλαδή την ιδιοποίηση της αξίας της εργασίας/μόχθου. Η ανισότητα στον καπιταλισμό εντάσσεται σε ένα πλαίσιο δύο αξόνων. Ο ένας άξονας αφορά την επιθυμητή για τη λειτουργία του συστήματος, οικονομική ανισότητα και τη σχέση εξουσίας που συνεπάγεται από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Ο άλλος άξονας αφορά την ισότιμη υποταγή (πολιτική ισότητα) όλων των πολιτών στην πολιτική εξουσία που υποστηρίζει την συσσώρευση του κεφαλαίου, καθώς υποκινείται από αυτό, με αφήγημα το κοινό συμφέρον. Το επίπεδο της εν λόγω εκμετάλλευσης είναι ταξικό, ωστόσο συχνά παρατηρείται μια αναντιστοιχία μεταξύ της αντικειμενικής ταξικής θέσης και της συνειδητοποίησης της ταξικής θέσης του καθενός. Αυτή η «ψευδής συνείδηση» δεν επιτρέπει στους εργαζόμενους να αντιλαμβάνονται ότι πέφτουν θύματα εκμετάλλευσης αλλά και ότι το καπιταλιστικό σύστημα στηρίζεται σε αυτού του είδους την εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας (Kalleberg, 2009).

4.2.4.1. Η εργασία και ο εργασιακός χρόνος στην μαρξιστική σκέψη

Στον Μαρξισμό η εργασία θεωρείται το μέσον «εξανθρωπισμού», υλικής επιβίωσης και πνευματικής αυτοπραγμάτωσης του ίδιου του ανθρώπου. Κατ' αρχήν ο Μαρξισμός αρνείται να δεχτεί τον άνθρωπο ως έναν ορθολογικό «ηδονιστή» που

αναζητά την αυτοπραγμάτωσή του μέσα από την βουλιμική κατανάλωση και τον ελεύθερο χρόνο ως αδράνεια. Έτσι, δεν ταυτίζει την μείωση του εργασιακού χρόνου με την καλλιέργεια και την ελευθερία του ανθρώπου αλλά συνυπολογίζει και ποιοτικές αξίες της εργασίας και κατ' επέκταση του εργασιακού βίου (Larín, 1982).

Περαιτέρω στο «μηχανιστικό» μέρος της θεωρίας του, ο Marx προέβη σε έναν καίριο εννοιολογικό διαχωρισμό που αφορά στην εργασία. Όρισε ως εργατική δύναμη την ικανότητα παροχής εργασίας και ως εργασία την δαπάνη σωματικής και πνευματικής δύναμης. Η εργασία πριν την καταβολή της δεν έχει υπόσταση πρότερη του αποτελέσματος εφαρμογής της όπως τα κοινά εμπορεύματα και άρα δεν μπορεί να πουληθεί. Και δεν έχει υπόσταση διότι διέπεται από κοινωνικές παραμέτρους που χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά.

Περιγράφεται δε το πλαίσιο της κοινωνικής σχέσης κεφαλαίου και εργασίας στο οποίο το εμπόρευμα εργασία, που αποτελεί ιδιαίτερο εμπόρευμα λόγω της ανθρώπινης υπόστασής του και της δυνατότητάς του να προσδίδει αξία σε ότι συμβάλλεται, διακινείται στην αγορά. Το πλαίσιο αυτό είναι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής όπου ο εργοδότης/καπιταλιστής με τα κεφάλαιά του αγοράζει (ή εκμισθώνει) το σταθερό κεφάλαιο της επιχείρησής του (κτήρια, εξοπλισμό, που ορίζεται και ως απονεκρωμένη εργασία), εκμισθώνει επίσης την εργατική δύναμη των εργαζομένων (μεταβλητό κεφάλαιο που ορίζεται ως ζωντανή εργασία), οικειοποιείται τη νομή των εμπορευμάτων και τα ανταλλάζει στην αγορά με σκοπό το κέρδος. Για τον Marx ο τρόπος παραγωγής που χαρακτηρίζει ιστορικά και οικονομικά τον καπιταλισμό δεν διαφέρει είτε απαντάται στο ανταγωνιστικό περιβάλλον ατομικών ιδιωτικών επιχειρήσεων, είτε σ' αυτό μιας απόλυτα σχεδιασμένης οικονομίας όπου το συνολικό κεφάλαιο ανήκει στο κράτος. Επιπλέον, εκφράζεται μια πεποίθηση ότι ο καπιταλιστικός πολιτισμός έχει αυτοκαταστροφικές τάσεις υπονοώντας ότι μέσω των αντιφάσεων του ροκανίζει τα δομικά (οικονομικά) θεμέλιά του εφόσον ενώ κοινωνικοποιεί την εργασία, δεν προωθεί την κοινωνικοποίηση της διανομής του κοινωνικού προϊόντος (Marx, 2012, Harvey, 2010). Σε μια συνειρμική επέκταση αυτής της θέσης περί αυτοκαταστροφικών τάσεων, ο σύγχρονος μαρξισμός εκφράσει την ηθική αντίληψη στη σχέση του ανθρώπου με τη φύση αναγνωρίζοντας την αλληλεξάρτησή τους και τις υποχρεώσεις του ανθρώπου απέναντι στο οικοσύστημα που τον περιβάλλει και εκτιμώντας στον καπιταλιστικό και την φρενήρη επέκτασή του μια καταστροφική για το οικοσύστημα προοπτική (Polanyi 1944, O'Connor 2000).

Η ανθρώπινη εργασία αποτελεί, για τον Μαρξισμό, την μοναδική πηγή της αξίας των εμπορευμάτων (των προϊόντων που παράγονται με σκοπό να πωληθούν-ανταλλαχθούν με άλλα στην αγορά) και το μόνο κοινό χαρακτηριστικό τους. Η ουσία της αξίας ταυτίζεται με την εργασία ενώ το μέτρο του μεγέθους (ποσότητα) της εργασίας είναι ο εργασιακός χρόνος. Ο Μαρξ όρισε την κοινωνική διάσταση του χρόνου στον καπιταλισμό και επισήμανε τη συστηματοποίησή του. Έτσι, ο εργασιακός χρόνος, που αποτελεί μέτρο της αξίας όπως θα αναλυθεί παρακάτω, διαχωρίστηκε από τον ελεύθερο σε μια συνεχή και ανεπίστρεπτη σύλληψη του χρόνου σε αντιδιαστολή με την κυκλική χρονική αντίληψη του μεσαίωνα που διαιρούσε τον χρόνο του ιδιωτικού, οικονομικού και πολιτικού βίου (Καυτατζόγλου, 1995). Σημειώνεται, πως η απονεκρωμένη εργασία - προϊόν παρελθούσας εργασίας του σταθερού κεφαλαίου δεν έχει τη δυνατότητα δημιουργίας νέας αξίας παρά μόνο να μεταφέρει τμήμα της αξίας που ήδη έχει, ενώ η ζωντανή εργασία του μεταβλητού κεφαλαίου δηλαδή της μισθωτής εργασίας δημιουργεί νέα αξία. Με άλλα λόγια η αξία ταυτίζεται με τη μετατροπή της εργατικής δύναμης σε εργασία.

Η αξία που αφορά στη σχέση μεταξύ των εμπορευμάτων είναι η αξία ανταλλαγής κατά την κίνησή τους στην αγορά, αφού η αξία χρήσης (χρησιμότητας) είναι υποκειμενική. Η ανταλλακτική αξία όμως σχετίζεται με την κοινωνική αξία χρήσης (η οποία παράγεται από κάθε συγκεκριμένη εργασία) δηλαδή την άποψη της κοινωνίας για τη χρησιμότητα του εκάστοτε εμπορεύματος βάσει ποσοτικών συσχετισμών και αναλογιών που καθορίζουν την ανταλλαγή των εμπορευμάτων σε κάθε χρονική συγκυρία. Έτσι, η ανταλλακτική αξία ενός εμπορεύματος προσμετράται βάσει των ποσοτικών ανταλλακτικών ισοδυναμιών με άλλα. Επειδή όμως ο συσχετισμός αυτός προέρχεται από την εργασία (ποσότητα εργασίας), που δαπανάται για κάθε εμπόρευμα, είναι ευμετάβλητος αφού οι εργασιακοί όροι της παραγωγής των προϊόντων, και άρα η απαιτούμενη ποσότητα εργασίας, αλλάζει (ανάπτυξη της τεχνολογίας, αύξηση των δεξιοτήτων και της εργασιακής εμπειρίας κ.α.).

Ο Μαρξ θεώρησε πως το να βρεθεί μία σταθερά που να προσδιορίζει τον παραπάνω συσχετισμό αποτελεί ένα εξαιρετικά σημαντικό ζήτημα με κοινωνική διάσταση, που σχετίζεται με την ευσταθή ισορροπία και βιωσιμότητα του οικονομικού συστήματος. Αυτή η σταθερά είναι η Αξία (η επικυρωμένη στην ανταλλαγή - ουσιαστική για τον καπιταλισμό) που αποτυπώνεται στην αξία ανταλλαγής αλλά προσδιορίζεται από την ποσότητα εργασίας, που ονόμασε

«Αφηρημένη εργασία». Η αφηρημένη εργασία για τον Μαρξ, σε αντιδιαστολή με τη συγκεκριμένη εργασία που αφορά στην εργασία που χαρακτηρίζεται από τις ιδιαιτερότητές της και παράγει αξίες χρήσης, είναι η εργασία που δεν χαρακτηρίζεται από καμία ιδιαιτερότητα και εκφράζει απλά τη δαπάνη εργασιακής δύναμης που παράγει αξίες ανταλλαγής. Ειδικότερα, ως αφηρημένη εργασία νοείται το κάθε υποσύνολο της δαπανώμενης εργασιακής δύναμης διαμέσου της μισθωτής εργασίας, που προέρχεται από το ανθρώπινο δυναμικό μιας κοινωνίας στα πλαίσια της κοινωνικής σχέσης κεφαλαίου και εργασίας. Αντίστοιχα ο χρόνος της αφηρημένης εργασίας προσμετράται με τον αφηρημένο εργασιακό χρόνο. Ο εργασιακός χρόνος γίνεται κατ' επέκταση εμπόρευμα και η ανταλλαγή των εμπορευμάτων είναι ουσιαστικά ανταλλαγή ισοδύναμων ποσοτήτων αφηρημένου εργάσιμου χρόνου. Αναγνωρίζει δε τον ενδοκαπιταλιστικό (ενδοκλαδικό) ανταγωνισμό και το νόμο προσφοράς και ζήτησης ως δευτερεύοντες παράγοντες προκειμένου να εξηγηθούν οι ποσοτικές αναλογίες μεταξύ των εμπορευμάτων και οι διακυμάνσεις γύρω από αυτές που ορίζει ο σταθερός πόλος της αξίας. Οι, προκαλούμενες απ' τους εν λόγω παράγοντες, αποκλίσεις στη διαδικασία της ανταλλαγής μεταξύ των τιμών παραγωγής που ορίζονται από τις αξίες της (αφηρημένης) εργασίας και των αξιών αγοράς δηλαδή των τιμών αποτελούν την αιτία κινητοποίησης της διαδικασίας εξίσωσης των ποσοστών κέρδους για ομοίου μεγέθους κεφάλαια με αποτέλεσμα την ανακατανομή των μέσων παραγωγής στους διάφορους κλάδους. Γι' αυτό η ανταλλαγή αποτελεί την κοινωνική έκφανση της παραγωγικής διαδικασίας και αφήνει αδρό το αποτύπωμά της στην σφαίρα της παραγωγής (Marx, 2012, τ2,; Rubin, 1994; Μαυρουδέας, 2006).

Το ζήτημα που ανακύπτει είναι η αντιστοίχιση της συγκεκριμένης εργασίας σε ένα κοινό πλαίσιο αναφοράς/ισοδύναμο της αφηρημένης εργασίας, προκειμένου να υπάρξει δυνατότητα μέτρησης, σύγκρισης και πρόσθεσης για κάθε επιμέρους συγκεκριμένη εργασία καθώς και της εξομοίωσης του χρόνου αυτών. Τοποθετώντας την λύση στο κοινωνικό επίπεδο, ο Μαρξ όρισε ως μέτρο της αξίας του εκάστοτε εμπορεύματος την μέση εργασία που χρειάζεται για την παραγωγή του (καταβολή εργατικής δύναμης με τη μορφή αφηρημένης εργασίας σε συγκεκριμένο χρόνο), η οποία με τη σειρά της μετράται με τον μέσο απαιτούμενο χρόνο γι' αυτήν, βάσει των μέσων (συνήθων/ κανονικών/ ομαλών) συνθηκών που επικρατούν τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο (αυτή η πληροφορία προκύπτει εμπειρικά από την αγορά). Την μέση αυτή εργασία την ονόμασε «κοινωνικά αναγκαία εργασία» και τον αντίστοιχο

χρόνο «κοινωνικά αναγκαίο χρόνο αφηρημένης εργασίας». Με απλά λόγια, η αξία ενός εμπορεύματος εξαρτάται από την μέση (κοινωνικά αναγκαία) εργασία που απαιτείται για την παραγωγή νέων μονάδων/τεμαχίων αυτού την εκάστοτε εποχή με βάση τα διαθέσιμα μέσα παραγωγής και διέπεται από κοινωνικοπολιτικές συνιστώσες που εκπορεύονται από τη σχέση κεφαλαίου και εργασίας, τον ανταγωνισμό και τις επικρατούσες τεχνολογικές συνθήκες.

Προκύπτει δε, ότι η αύξηση του μέσου επιπέδου παραγωγικότητας της εργασίας επιφέρει μείωση της αξίας ενός εμπορεύματος εφόσον μειώνει την ποσότητα της εργασίας (μειώνοντας τον χρόνο παραγωγής της νέας μονάδας του προϊόντος). Φυσικά ισχύει και το αντίστροφο που όσο και αν είναι απευκταίο για την οικονομία μπορεί να συμβεί σε περίπτωση βραχυπρόθεσμης ή μακροπρόθεσμης εξάντλησης, ψυχολογικής κόπωσης ή φθοράς του εργατικού δυναμικού λόγω αυξημένου εργασιακού χρόνου ή έντασης της εργασίας (Μαυρουδέας, 2006). Αυτό επιβεβαιώνεται από σύγχρονες έρευνες που καταδεικνύουν αύξηση της παραγωγικότητας που προήλθε μετά από μια μείωση του εργάσιμου χρόνου (Bureau of Industry Economics, 1984). Αντίθετα, με την αύξηση της παραγωγικότητας ο υλικός πλούτος (εκφρασμένος με αξίες χρήσης) αυξάνεται, αφού στον ίδιο χρόνο παράγονται περισσότερα προϊόντα (αξίες χρήσης), αλλά η αξία του (επικυρωμένη στην ανταλλαγή) παραμένει σταθερή ή μειώνεται. Αυτό εξηγείται με την διευκρίνιση του διπλού χαρακτήρα της εργασίας που η εκτέλεσή της παράγει καπιταλιστικά εμπορεύματα. Η διπλή διάσταση της εργασίας που εμπεριέχεται στο εμπόρευμα αντικατοπτρίζει το δυσπόστατο μεταξύ ατομικής και κοινωνικής εργασίας που χαρακτηρίζει κάθε εμπόρευμα και γεφυρώνεται στην αγορά ανταλλαγής των εμπορευμάτων μέσω του χρήματος (Rubin, 1994).

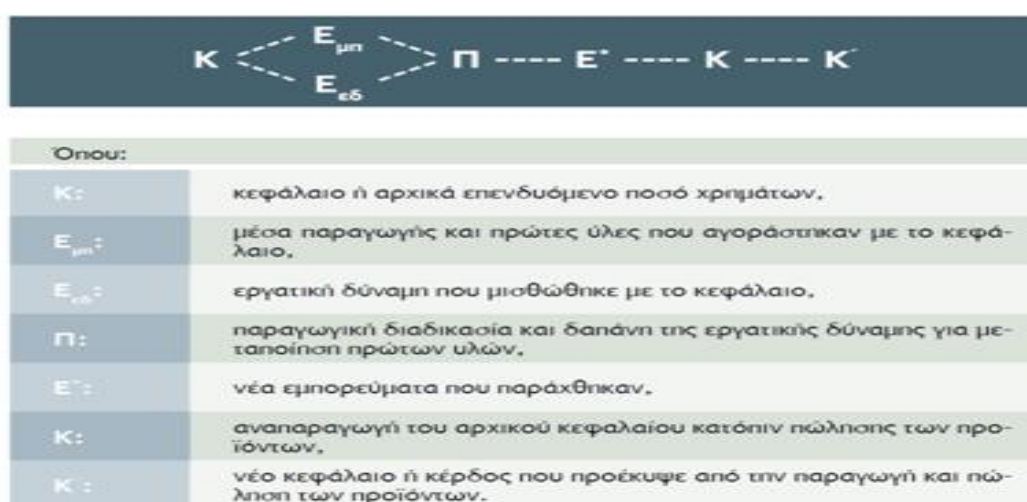
4.2.4.2. Χρήμα, κεφάλαιο και η σχέση τους με τον εργασιακό χρόνο

Το χρήμα, στον Μαρξισμό, είναι η πιο εξελιγμένη μορφή της αξίας των εμπορευμάτων, αφού μέσω αυτού του γενικού ισοδυνάμου γίνεται πλειοψηφικά, αν όχι καθ' ολοκληρία, η ανταλλαγή τους. Λειτουργεί μεν ως μέσο κυκλοφορίας των εμπορευμάτων διευκολύνοντας την ανταλλαγή τους υποστηριζόμενο στις συναλλαγές από τα κρατικά εχέγγυα για την αξιοπιστία του. Η ανταλλαγή των εμπορευμάτων μπορεί να γίνει ετεροχρονισμένα με τη διαμεσολάβηση του χρήματος. Ταυτόχρονα δε είναι το μέτρο της αξίας των εμπορευμάτων στην αγορά που ονομάζεται «εξωγενής

αξία» εν αντιθέσει με την «ενδογενή αξία» που αφορά στον χρόνο εργασίας που απαιτήθηκε κατά την παραγωγή τους.

Ο Μαρξ υποστήριξε πως η εξωγενής αξία καθορίζεται από την ενδογενή με κάποιες αποκλίσεις που οφείλονται στη λειτουργία του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Παρότι ενδέχεται να παρατηρούνται αποκλίσεις στην αποτίμηση μεμονωμένων μονάδων εμπορευμάτων από το νόμο της αξίας της αφηρημένης εργασίας που καθορίζει την αντιστοιχία της ανταλλαγής, σημειώνεται πως αυτό διορθώνεται στο σύνολο, δηλαδή το σύνολο της αξίας όλων των εμπορευμάτων αντιπροσωπεύεται από το σύνολο των τιμών τους (1^η συνθήκη αμεταβλητότητας στη διαδικασία μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής). Με άλλα λόγια, φαίνεται πως κάποια εμπορεύματα αποσπούν την αξία κάποιων άλλων και πωλούνται ακριβότερα, ενώ τα πρώτα φθηνότερα, με το γενικό σύνολο να ισοσκελίζεται προκειμένου να συμφωνεί με το νόμο της αξίας.

Σύμφωνα με την μαρξιστική ορολογία, όταν το χρήμα συσσωρευτεί σε τέτοιο βαθμό που να μπορούν να αγοράσουν μέσα παραγωγής (σταθερό κεφάλαιο) και να μισθώσουν εργατική δύναμη (μεταβλητό κεφάλαιο) μετατρέπεται σε Κεφάλαιο. Κατά την καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία το χρήμα μέσω της ιδιωτικής επιχειρηματικής δραστηριότητας μετατρέπεται σε εμπόρευμα που ανήκει στον κεφαλαιούχο και έπειτα από την διαδικασία της ανταλλαγής αποδίδει στον αρχικό ιδιοκτήτη κεφαλαιούχο περισσότερο χρήμα από όσο κόστισε η παραγωγή του. Η παραπάνω διαδικασία αποτυπώνεται στην εικόνα 3.

Εικόνα 3.: Η παραγωγική διαδικασία και η προσαύξηση του Κεφαλαίου

ΠΗΓΗ: Γκιάλης Σ. & Harold A. (2015) [Με βάση τον Marx (1992)]

Στον Μαρξισμό η προσαύξηση του κεφαλαίου οφείλεται στο μεταβλητό κεφάλαιο, δηλαδή την ανθρώπινη εργασία. Το γεγονός αυτό προσδίδει στην παραγωγική διαδικασία κοινωνική διάσταση που όπως προαναφέρθηκε αντιπροσωπεύεται ως αξία στο εμπόρευμα που αποτυπώνεται στη χρηματική μορφή της. Συνεπώς και το κεφάλαιο νοείται ως κοινωνική σχέση στην εμπορευματική παραγωγική διαδικασία του καπιταλισμού. Μάλιστα, ο κοινωνικός χαρακτήρας του κεφαλαίου εκδηλώνεται κατά την κίνησή του στο ενοποιημένο/αλληλοδιαπλεκόμενο κύκλωμα από την παραγωγή των εμπορευμάτων, στην ανταλλαγή και στην προσαυξημένη αναπαραγωγή του και όχι όταν αυτό είναι αμέτοχο/αδρανές στην παραγωγική διαδικασία. Η ακινησία του κεφαλαίου σημαίνει απώλεια κερδών για τους καπιταλιστές με οικονομικές συνέπειες στην κούρσα του ανταγωνισμού. Αν σταματήσει η κίνηση του κεφαλαίου και πάψει η διαδικασία αναπαραγωγής του, είτε από τη πλευρά των υλικών όρων (αξιών χρήσης) λειτουργίας του, είτε από την πλευρά της κοινωνικής του διάστασης ως σχέση κεφαλαίου – μισθωτής εργασίας, ακυρώνεται το καπιταλιστικό σύστημα (Marx, 2012 τ.1). Όπως κάθε κίνηση, έτσι και η κίνηση του κεφαλαίου υπόκειται στον χρόνο.

Στο Μαρξιστικό υπόδειγμα/σύστημα η έννοια του κεφαλαίου συνδέεται με αυτή του χρήματος, του κέρδους, της αξίας, των ταξικών συμφερόντων και αντιπαραθέσεων. Το κεφάλαιο νοείται ως εμπόρευμα με ορισμένη τιμή και αξία που αναπαριστά την εκμετάλλευση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος παραγωγής. Αυτή η αντίληψη του κεφαλαίου ως κοινωνική σχέση με τέτοια ευρύτητα απουσιάζει από την κλασική και την μη μαρξιστική πολιτική οικονομία (Sotiropoulos, Milios & Lapatsioras, 2013).

4.2.4.3. Κέρδος, υπεραξία, εκμετάλλευση και η σχέση τους με τον εργασιακό χρόνο

Η αύξηση του αρχικού κεφαλαίου κατά την επιχειρηματική δραστηριότητα είναι η κινητήρια δύναμη του καπιταλιστικού συστήματος και αποτυπώνεται στον Μαρξισμό με τον νόμο της «υπεραξίας». Ως υπεραξία ορίζεται το ποσό της αξίας που δημιουργεί η εργασία (μισθωτή), υπερβαίνει την αξία του μισθού του εργαζομένου και την καρπώνεται ο εργοδότης με τη μορφή κέρδους. Αυτό όμως που υπολογίζει ο εργοδότης προκειμένου να επιχειρήσει την παραγωγή εμπορευμάτων είναι το ποσοστό κέρδους που προκύπτει από το λόγο της υπεραξίας προς το άθροισμα του

μεταβλητού (μισθοί) και του σταθερού (κτήρια, μηχανήματα, εξοπλισμός των εργαζομένων) κεφαλαίου δηλαδή το σύνολο των εξόδων του. Έτσι ο Μαρξ ορίζει το ποσοστό κέρδους ως εξής:

$$\text{Ποσοστό κέρδους (} r \text{) :} \quad r = s/(c+v) \quad (1)$$

όπου: s: υπεραξία, c: σταθερό κεφάλαιο, v: μεταβλητό κεφάλαιο (μισθοί)

$$\text{Εφόσον η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου (g) ορίζεται:} \quad g=c/v \quad (2)$$

$$\text{Και το ποσοστό της υπεραξίας (s')} \text{ ορίζεται:} \quad s'=s/v \quad (3)$$

$$\text{Αποδεικνύεται πως η σχέση (1) μετασχηματίζεται:} \quad r=s'/g+1 \quad (4)$$

Από τη σχέση (4) προκύπτει πως αν παραμείνει σταθερή η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και αυξηθεί το ποσοστό της υπεραξίας το ποσοστό κέρδους αυξάνεται. Ενώ, αν παραμείνει σταθερό το ποσοστό της υπεραξίας και αυξηθεί η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου το ποσοστό κέρδους μειώνεται. Αυτός είναι κατά τον Μαρξ ο νόμος της «πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους» που κυριαρχεί στις συνθήκες οικονομικού ανταγωνισμού, όπως αυτός διαμορφώθηκε μετά τον Β'Π.Π. και μέχρι σήμερα (Milios, 2015). Η πτώση του ποσοστού κέρδους αποτελεί για τον μαρξισμό την βασική αιτία που οδηγεί σε κρίσεις το καπιταλιστικό σύστημα.

Το ζήτημα που προκύπτει είναι το ποσοστό της υπεραξίας που δύνανται να αποσπάσουν οι εργοδότες και σχετίζεται άμεσα με τον εργασιακό χρόνο, την αξία της εργασίας και τον συσχετισμό δύναμης μεταξύ των τάξεων (εργασίας και κεφαλαίου). Σημειωτέον δε ότι η απόσπαση υπεραξίας αφορά μόνο στην ανθρώπινη εργασία από όπου εκπορεύεται και η δυναμική της κατανάλωσης. Θα πρέπει να αναφερθεί πως για τον Μαρξ, σύμφωνα με το νόμο Αξίας, τα συνολικά κέρδη στην συνολική παραγωγή της κοινωνίας, πρέπει να είναι ίσα με τη συνολική υπεραξία (2^η συνθήκη αμεταβλητότητας στη διαδικασία μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής) (Μαυρουδέας, 2006).

Μια αναγκαιότητα που λειτουργεί ως άξονας γύρω από τον οποίο στρέφεται η παραγωγική διαδικασία στον καπιταλισμό, έχει καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεών του και αποτυπώνει την τάση διαμόρφωσης των εργασιακών σχέσεων είναι αυτή της συσσώρευσης του κεφαλαίου και της αύξησης των κερδών για κάθε επιχειρηματική δραστηριότητα. Στις συνθήκες του αυξημένου ανταγωνισμού που χαρακτηρίζει τις ελεύθερες οικονομίες, οι εργοδότες προκειμένου να μην συρρικνώσουν έως πτώχευσης τον κύκλο εργασιών τους υποσκελισμένοι από τους

ανταγωνιστές τους ή να μην εξαγοραστούν οφείλουν να προσπαθούν για την απόσπαση όλο και περισσότερης υπεραξίας. Το εύρος της απόσπασης αυτής δεν προκύπτει αυθαίρετα ή βάσει των κερδών προηγούμενων παραγωγικών περιόδων, αλλά βάσει του μέσου κοινωνικά αναγκαίου ποσοστού απόσπασης υπεραξίας (Marx, 2012). Ως απάντηση στην επιδίωξη των εργοδοτών να αποσπάσουν το μέγιστο της υπεραξίας οι εργαζόμενοι αντιτείνουν τη δράση τους για διεκδίκηση υψηλότερων μισθών, εργατικών δικαιωμάτων, βελτίωση εργασιακών συνθηκών.

Ο Μαρξ όρισε την έννοια της εκμετάλλευσης της εργασίας με τα παρακάτω λόγια «Εκμετάλλευση είναι η ιδιοποίηση ξένης απλήρωτης δουλειάς». Άρα, εκμετάλλευση του εργαζόμενου προκύπτει από πρακτικές και τακτικές της εργοδοσίας για απόσπαση ποσοστού υπεραξίας μεγαλύτερο από το μέσο κοινωνικά αναγκαίο, δηλαδή αποδεκτό, ως αποτέλεσμα της ταξικής πάλης, από το σύνολο των εργαζομένων κάθε κλάδου. Εφόσον, η εργασία δεν πληρώθηκε όπως προβλέπεται προκύπτει ότι ο εργοδότης καταχράστηκε τον εργασιακό χρόνο του εργαζόμενου. Υπάρχουν πλείστα ιστορικά επαναλαμβανόμενα παραδείγματα υπεξαίρεσης εργασιακού χρόνου από τους εργοδότες π.χ. τα γνωστά ροκανίσματα των διαλλειμάτων φαγητού «nibbling and cribbling at meal times». Βεβαίως, έχουν παρατηρηθεί και αντίστροφα παραδείγματα όπου οι εργαζόμενοι ολιγωρούν απέναντι στον εργοδότη τους προκειμένου να αποφύγουν την εργασία και να διαθέσουν τον χρόνο στον εαυτό τους (Marx, 2012 τ.1).

Θα πρέπει να διευκρινιστεί σε αυτό το σημείο ότι στον καπιταλισμό η εργασία, της οποίας η ποσότητα και η ποιότητα εξαρτάται εν πολλοίς από την εργατική δύναμη του εργαζόμενου, από τη στιγμή που ξεκινά η καταβολή της ανήκει στον εργοδότη. Αλλιώς, όλο το παραγόμενο προϊόν (εμπορευματικό) που παράχθηκε από την καταβληθείσα εργασία ανήκει στον εργοδότη καπιταλιστή. Ο εργοδότης διατηρεί το διευθυντικό δικαίωμα (ιεραρχική διάσταση σχέσης κεφαλαίου - εργασίας) να υποδείξει και να ορίσει τον τρόπο πραγμάτωσης της εργασιακής δραστηριότητας, που θεωρεί καλύτερο, στον εργαζόμενο. Ταυτόχρονα να σημειωθεί πως οι συμβάσεις εργασίας χαρακτηρίζονται για την ασάφειά τους, ίσως εν τοις πράγμασι αφού σχετίζεται με ανθρώπινη συμπεριφορά, καθώς δεν ορίζουν απόλυτα τον τρόπο καταβολής της εργασίας (Marx, 2012, τ.1).

Επιπλέον, στο καπιταλιστικό σύστημα η μισθωτή εργασία αποτελεί έναν αναγκαίο παραγωγικό πόρο για τους εργοδότες προκειμένου να λειτουργήσουν οι

επιχειρήσεις τους και να αποκομίσουν κέρδος. Ταυτόχρονα, έτσι δίνεται στον εργαζόμενο η δυνατότητα να εκμισθώσει την εργατική του δύναμη προκειμένου να αποκτήσει τα απαραίτητα χρήματα για τον βιοπορισμό του. Αυτή η συνεργασία, που βάσει του εργατικού δικαίου είναι ελεύθερη, για τον Μαρξισμό αποτελεί την πηγή της ταξικής αντιπαλότητας διότι η σχέση χαρακτηρίζεται από ανισότητα που οδηγεί στην εκμετάλλευση των εργαζομένων. Οι εργαζόμενοι υφίστανται περιορισμούς στις επιλογές, τόσο στην ποιότητα όσο και στην ποσότητα της εργασίας που επιθυμούν να παρέχουν. Ταυτόχρονα, στερούνται σε εκτεταμένο βαθμό τη δυνατότητα ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας την οποία προάγει η εργασία τους, αλλά και συμμετοχής στα εκπορευόμενα από αυτήν κέρδη (Marx, 2012, Glassman, 2006).

4.2.4.4. Η αξία της εργασίας και η σχέση της με τον εργασιακό χρόνο

Σύμφωνα με τον Μαρξ αυτό που μισθώνεται δεν είναι η εργασία (απτή εφαρμογή των ικανοτήτων - καταβολή δύναμης) αλλά η εργατική δύναμη (το σύνολο των σωματικών και πνευματικών ικανοτήτων του εργαζόμενου). Ο μισθός αποτυπώνει την αξία της εργατικής δύναμης και όχι της εργασίας. Ο μισθός δεν πρέπει να συγχέεται με την αξία της εργασίας, η οποία έχει άμεση σχέση με τον χρόνο, διότι συχνά ο μισθός αναφέρεται στην ημέρα ή στον μήνα και όχι στον ακριβή χρόνο που εκτελείται η εργασία. Η χρηματική αξία της εργασίας ως ποσότητα υπολογίζεται από τη διαίρεση του μισθού με τις ώρες εκτέλεσής της. Όταν λόγω της ανεργίας ο μισθός συμπιέζεται, η αξία της εργασίας μειώνεται αφού αυξάνει ο εργασιακός χρόνος που αναγκάζονται οι εργαζόμενοι να αφιερώσουν προκειμένου να αποκομίσουν εισόδημα για τον βιοπορισμό τους (Seidman, 1981).

Για τον Μαρξ η αξία της εργατικής δύναμης είναι αυτή που αντιστοιχεί στην αξία των μέσων συντήρησης και αναπαραγωγής της φυσικής και κοινωνικής υπόστασης του εργαζόμενου (μισθωτού). Αντιπροσωπεύει, δε, τον κοινωνικά αναγκαίο εργασιακό χρόνο που απαιτείται, ανάλογα με τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες κάθε εποχής, προκειμένου να παραχθούν τα απαραίτητα καταναλωτικά αγαθά για τη συντήρησή του, τα οποία και θα αγοράσει. Η αξία, όμως, του ιδιόρρυθμου εμπορεύματος «εργασία» δηλαδή εργασιακή δύναμη υπολογίζεται βάσει της σταθεράς του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας κάθε εποχής. Έτσι συνάγεται πως ο μισθός διαμορφώνεται από δύο τμήματα ένα φυσικό που καλύπτει τις φυσικές ανάγκες του εργαζόμενου και ένα κοινωνικό που καλύπτει τις κοινωνικές

ανάγκες του και διαμορφώνεται από τις συνθήκες κάθε εποχής που προκύπτουν από τη διαφορά δύναμης μεταξύ των τάξεων.

4.2.4.5. Απόσπαση υπεραξίας, παραγωγικότητα, και η σχέση τους με τον εργασιακό χρόνο

Ο εργάσιμος χρόνος της κάθε ημέρας του μισθωτού εργαζομένου χωρίζεται, σύμφωνα με τον Μαρξ, στον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο και στον πρόσθετο. Η εργασία του αναγκαίου χρόνου παράγει την αξία του μισθού που λαμβάνει ο εργαζόμενος και η εργασία του πρόσθετου χρόνου (στον Μαρξ αναφέρεται ως «υπερεργασία») παράγει την υπεραξία που καρπώνεται ο εργοδότης. Διευκρινίζεται από τον Μαρξ ότι αναγκαίος και ο πρόσθετος χρόνος συνυπάρχουν και δεν διαχωρίζονται ή αλλιώς η αναγκαία εργασία είναι συγχωνευμένη με την “υπερεργασία”.

Επίσης, εξηγεί ο Μαρξ ότι υπάρχουν δύο είδη υπεραξίας η απόλυτη και η σχετική, και οι αντίστοιχοι τρόποι διεύρυνσης της απόσπασής της. Απόλυτη υπεραξία είναι αυτή της οποίας η αξία αυξάνει με την παράταση του εργάσιμου χρόνου ανά ημέρα προκειμένου το ποσοστό του πρόσθετου χρόνου να αυξηθεί και να αποφέρει περισσότερη υπεραξία, εφόσον ο αναγκαίος χρόνος εργασίας παραμένει σταθερός. Τρόπο απόσπασης της απόλυτης υπεραξίας αποτελούν οι πρακτικές (συνοδευμένες από πολιτικές ή μη) παράτασης του ημερήσιου χρόνου εργασίας χωρίς ανάλογη αμοιβή ή ευελιξίας του εργάσιμου χρόνου π.χ. ελαστικά ωράρια που αυξάνονται όταν υπάρχει φόρτος δουλειάς ή μειώνονται όταν η δουλειά μειώνεται. Σχετική υπεραξία είναι αυτή της οποίας η αξία αυξάνει ενώ ο εργάσιμος ημερήσιος χρόνος του εργαζομένου παραμένει σταθερός. Οι τρόποι απόσπασης της σχετικής υπεραξίας είναι σύνθετοι και αφορούν στην αύξηση της παραγωγικότητας (παραγωγή μονάδων προϊόντος στη μονάδα του χρόνου) ή στην μείωση του κόστους ζωής/επιβίωσης του εργαζόμενου. Το πρώτο επιτυγχάνεται μέσω του αυτοματισμού της παραγωγής μέσω προηγμένου τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και καινοτομίας τόσο στην διαδικασία παραγωγής όσο και στην οργάνωσή της προκειμένου να αυξήσουν το παραγόμενο προϊόν ή να αυξήσουν την παραγωγικότητα περισσότερο από τη μέση παραγωγικότητα των ομοειδών επιχειρήσεων (ενδοκαπιταλιστικός ανταγωνισμός) και γενικά με την αύξηση της έντασης της εργασίας (ρυθμός δουλειάς – δαπάνη εργατικής δύναμης σε δοσμένο χρόνο) στην οποία αποσκοπούν οι ευέλικτες μορφές

απασχόλησης. Το δεύτερο είναι δυνατό να επιτευχθεί μέσω πολιτικών κοινωνικοποίησης του κόστους ζωής (κοινωνικές παροχές σε στέγη, διατροφή, υγεία κ.α. ή διευκόλυνση εισαγωγών φθηνών ειδών πρώτης ανάγκης ή ευρείας χρήσης από χώρες υψηλής μαζικής παραγωγής π.χ. Κίνα) προκειμένου να μειωθούν οι μισθοί και να ωφεληθούν οι επιχειρήσεις (κεφαλαιούχοι εργοδότες) (Harvey, 2007, 2010).

Όπως έχει ήδη καταστεί φανερό, τόσο ο εργασιακός χρόνος, όσο και η ένταση στην εργασία συνδέονται στενά εφόσον αφορούν στην κατανάλωση της εργατικής δύναμης. Ο Μαρξ επισήμανε ευθαρσώς πως η μείωση του χρόνου εργασίας επιτρέπει την αύξηση της έντασής της. Από αυτό συνεπάγεται ότι, θεωρητικά, το αποδοτικότερο παραγωγικό αποτέλεσμα προκύπτει στο σημείο που τα δύο μεγέθη έχουν το μέγιστο γινόμενο. Άλλωστε ο Μαρξ προσδιορίζει ως αντιστρόφως ανάλογη τη σχέση της καταβολή εργατικής δύναμης με τον χρόνο, γεγονός που οφείλεται στην υλική ανθρώπινη εργοφυσιολογία (Marx 2012; Ιωαννίδης, Μαυρουδέας, 2005). Η αποδοτικότητα όμως της παραγωγικής διαδικασίας που επιδιώκεται μέσω του συνδυασμού έντασης και χρόνου εργασίας, στην πράξη καθορίζεται και από άλλους παράγοντες, γεγονός που ο ίδιος ο Μαρξ επισήμανε και επιβεβαιώνουν πολλοί ερευνητές, όπως έλεγχος της εργασίας από την πλευρά του κεφαλαίου που καθορίζει τον τρόπο εκτέλεσής της. Αυτοί είναι οι μηχανικοί αυτοματισμοί, οι μέθοδοι διοίκησης και η οργάνωση της εργασίας π.χ. σε ομάδες εργασίας (Akerlof, 1982), και η αίσθηση ικανοποίησης του εργαζομένου (Golden, 1996). Ένας άλλος παράγοντας θα μπορούσε να είναι, όπως επισημαίνουν οι Bourdieu & Reynaud η επιδίωξη των εργοδοτών να αφαιρέσουν, μέσω της αύξησης του εργάσιμου χρόνου, τη δυνατότητα των εργαζομένων να απασχοληθούν σε δεύτερη οικονομική δραστηριότητα ή ακόμη και να αναπτύξουν κοινωνική δράση (Bourdieu & Reynaud, (2000).

Κεφάλαιο πέμπτο

5. Συμπεράσματα

Όλες οι σχολές οικονομικής σκέψης αποτελούν ένα μεθοδολογικό εργαλείο προσέγγισης των κοινωνικοοικονομικών φαινομένων υιοθετώντας συγκεκριμένες παραδοχές. Από την βιβλιογραφική αναφορά στις απόψεις που διατυπώθηκαν στα διάφορα ρεύματα οικονομικής σκέψης συνάγονται ορισμένα συμπεράσματα που αφορούν κατ' αρχάς στο ρόλο που διαδραματίζει ο χρόνος εκτέλεσης της ανθρώπινης εργασίας στην οικονομία όσο και στην κοινωνική ζωή του κάθε ατόμου, όπως αυτή διαμορφώνεται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Ταυτόχρονα ανακύπτουν και προβληματισμοί σχετικά με την αποδοτικότητα της οικονομίας στο εν λόγω σύστημα για την κάλυψη των κοινωνικών αναγκών, και μία κοινωνικά δίκαιη διανομή του παραγόμενου κοινωνικού προϊόντος.

Στην εποχή ανάπτυξης του καπιταλισμού τα ιστορικά και σύγχρονα παραδείγματα που αφορούν στη λειτουργία του βρίθουν αντιφάσεων. Οι αντιφάσεις αυτές κλυδωνίζουν την οικονομική σταθερότητα και επιφέρουν οικονομικές κρίσεις που επιδρούν στην αγορά εργασίας, διασπείροντας την κοινωνική αστάθεια και ανασφάλεια δημιουργώντας κοινωνικοπολιτικές αναταραχές. Παραδείγματος χάριν, η πλήρης αξιοποίηση των παραγωγικών πόρων για την εξασφάλιση των συνθηκών οικονομικής αποτελεσματικότητας αντιβαίνει με την ύπαρξη ενός ικανού ποσοστού ανεργίας, όπως επίσης και η αδυναμία επίτευξης συνθηκών τέλει ανταγωνισμού στο νεοκλασικό υπόδειγμα (αφού, όσο η ανεργία και οι κοινωνικές καταστάσεις που επισείει, όσο και ο ατελής ανταγωνισμός θεωρούνται βλαπτικά για τους εργαζόμενους, τους καταναλωτές και γενικά για την αποτελεσματικότητα της οικονομίας σύμφωνα με τους ίδιους τους νεοκλασικούς οικονομολόγους). Το πνεύμα της αναπτυξιακής πολιτικής που επικράτησε από τη δεκαετία του 1960 στις καπιταλιστικές χώρες επιβεβαιώνει χαρακτηριστικά τα παραπάνω. Σύμφωνα με αυτό δεν είναι αποδεκτή η αύξηση της απασχόλησης που επιφέρει μείωση στους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Είναι πιο αποδοτικό για την οικονομική ανάπτυξη, εφόσον δεν μπορεί να υπάρξει πλήρης απασχόληση λόγω ανεπάρκειας κεφαλαίου, να απασχοληθεί μέρος του εργατικού δυναμικού με όσο το δυνατόν πιο παραγωγικό τρόπο (Schumacher, 1974).

Η παρατηρούμενη λήψη μέτρων ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας και προστατευτισμού του εθνικού κεφαλαίου στο πλαίσιο μιας παγκοσμιοποιημένης αγοράς θυμίζουν την εμποροκρατική πρώιμη καπιταλιστική περίοδο. Η απαγόρευση δυνατότητας ελεύθερης μετακίνησης κεφαλαίων και εργαζομένων από τον ένα κράτος στο άλλο για εργασία αποτελεί παράδειγμα ασυνέπειας των διακηρύξεων της ελεύθερης αγοράς των νεοκλασικών φιλελευθέρων. Η θέσμιση παγκόσμιων οργανισμών, ιδιαίτερων οικονομικών ζωνών, και η εφαρμογή σειράς εμπορικών, νομισματικών και στρατιωτικών ιμπεριαλιστικής φύσης πολιτικών (Altvater,1973) δεν φαίνεται να έχουν αποτελέσματα που να συνάδουν με τις διακηρύξεις, περί διακριτότητας και ανεξαρτησίας του θεσμικού πλαισίου σε κάθε εθνικό κράτος, των θεσμιστών.

Η πνευματική ανθρώπινη ανάπτυξη και βελτίωση των δεξιοτήτων, σε συνδυασμό με την τεχνολογική πρόοδο, τις τελευταίες δεκαετίες αντί να μειώνει το χρόνο εργασίας τον αυξάνει (Ιωαννίδης 2005). Ίσως διότι μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας μειώνεται το κόστος (αξία) της εργασίας και αναγκάζει τους εργαζόμενους να αυξήσουν τον εργασιακό τους χρόνο για να αντισταθμιστεί η πτώση του ποσοστού κέρδους των επιχειρήσεων. Έτσι, όμως οι προβλέψεις του Keynes διαψευδονται.

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει αποδείξει μέσω της συγκεντροποίησης του κεφαλαίου σε όλους τους παραγωγικούς κλάδους πως επιτάσσει τη διεύρυνση του ποσοστού της μισθωτής εργασίας έναντι της ελεύθερης επαγγελματικής δραστηριότητας. Παρότι, το καπιταλιστικό σύστημα στη θεσμική του μορφή δρα υπερασπιστικά προς την ιδιοκτησία γενικά συμπεριλαμβανομένης αυτής των μέσων παραγωγής, ο ενδοκαπιταλιστικός ανταγωνισμός συχνά οδηγεί τους μικρούς επιχειρηματίες προς την εξαγορά τους, τη συγχώνευση ή την έξοδό τους από την αγορά. Όπως και να 'χει, η εισοδηματική ανισότητα και η βάση αυτής ταξική κοινωνική διαίρεση επιδρά και στις ευκαιρίες που αποδίδονται στους ανθρώπους ανάλογα με αυτή, και επηρεάζει την κοινωνική πορεία του κάθε ατόμου. Η μη αποδοχή του ταξικού διαχωρισμού και η πρέσβευση της ισότητας των ευκαιριών στη βάση της νομικής και πολιτικής ισότητας, παραβλέπει το γεγονός που καταγράφεται από τις επίσημες υπηρεσίες ανά τον κόσμο, ότι ο πλούτος συγκεντρώνεται στα χέρια όλο και λιγότερων ανθρώπων ενώ παράλληλα το ποσοστό αυτών που ζει κάτω από τα όρια της φτώχιας μεγαλώνει. Ως εκ τούτων προκύπτει ο προβληματισμός μήπως η

πλειοψηφία των ανθρώπων αδυνατεί ή εμποδίζεται να προάγει τα συμφέροντά της καθώς το αφήγημα του καπιταλισμού ότι αποτελεί υπερασπιστή του συνολικού συμφέροντος φαίνεται να καταρρέει.

Ο εκδημοκρατισμός της κοινωνίας, του κράτους, των τεχνολογικών λογαρίθμων της τεχνητής νοημοσύνης και των θεσμών που δομούν σε τοπικό και σε παγκόσμιο επίπεδο (ειδικά στους σχετικούς με τις συνθήκες παραγωγής) κάθε κοινωνική και οικονομική κατάσταση οδηγεί στη δυνατότητα αλλαγών μέσω νέων τρόπων δράσης κοινωνικών σχηματισμών και ριζοσπαστικών πολιτικών. Φυσικά, ο εκδημοκρατισμός χρειάζεται διαφάνεια, προκειμένου να συγκροτηθούν συνειδητές αλληλέγγυες συλλογικότητες και κοινωνικές συμμαχίες, που είναι εφικτές εφόσον τα μεμονωμένα άτομα έχουν κοινές αναφορές και κοινά συμφέροντα. Η πολιτική οικονομία (κλασική και μαρξιστική) προσεγγίζει τις οικονομικές σχέσεις με τέτοιο τρόπο που τις κοινωνικοποιεί. Μέσω της εστίασης της οπτικής της στις κοινωνικές τάξεις υπαγορεύει τη συλλογική δράση.

Αντίθετα, η ατομικότητα όπου εστιάζει και υπόσχεται το νεοκλασικό υπόδειγμα, δηλώνει δυναμισμό απέναντι στη ζωή γι' αυτούς που έχουν την ευκαιρία και τη δυνατότητα να ανταγωνιστούν σκληρά, να ξεπεράσουν τους κοινωνικούς αποκλεισμούς και τα στερεότυπα και να αποκτήσουν υψηλό εισόδημα. Ωστόσο, πάντοτε στην ιστορία η διαίρεση και ο άκρατος σαν πόλεμος ανταγωνισμός αποδιοργάνωναν και καταρράκωναν τις ανθρώπινες κοινότητες και έδιναν το περιθώριο να επωφεληθούν εις βάρος τους οι επίβουλοί τους. Ο ατομισμός, που αποτελεί το πνεύμα του καπιταλισμού, τα θέτει όλα ακόμη και τον κοινωνικό αγώνα ως υπόθεση της αυστηρά προσωπικής ιδιωτικής σφαίρας, όπου εν τέλει το άτομο εύκολα υποκύπτει στους ισχυρότερους από αυτό μηχανισμούς. Αυτό παρατηρείται τόσο σε επίπεδο παγκόσμιας αγοράς, όσο και σε εθνικό μεταξύ των εταιριών αλλά και σε επίπεδο ενδοεταιρικό μεταξύ των εργαζομένων.

Επιπλέον, το όποιο πρόκριμα θεσμιστών ή άλλων σε προσπάθειες ερμηνείας των κοινωνικών εξελίξεων μέσω της εστίασης σε εμπειρικά και συγκυριακά ιστορικά δεδομένα (θεωρίες «μεσαίου βεληγεκούς»), που δεν εντάσσονται σε μια γενική και δομημένη σε αρχές θεωρία, μάλλον αποδυναμώνει την κοινωνική μεταρρυθμιστική δράση απέναντι σε καίρια γενικά πολιτικά ζητήματα που αφορούν στο σύνολο της οικονομίας, όπως είναι η ρύθμιση του εργασιακού χρόνου, τουλάχιστον μακροπρόθεσμα. Οι συσπειρώσεις δρώντων υποκειμένων με διαφορετικές και

αντιφατικές ιδεολογικές αναφορές συνεφάπτονται με ευκαιριακές συμμαχίες που συνήθως μόνο πρόσκαιρα αποτελέσματα μπορούν να φέρουν. Περεταίρω, η προσπάθεια ενίσχυσης του επιτελικού κράτους και αποπολιτικοποίησης στη θεσμική διάρθρωση της δημόσιας κρατικής διοίκησης στη βάση μιας τεχνοκρατικής αντίληψης, ακόμα και όταν εδράζεται σε ευρεία πολιτική συναίνεση, δεν συνάδει με την απολιτικοποίηση των πολιτών απέναντι στην κοινωνική και οικονομική ζωή διότι έτσι ατονεί η κοινωνική δυναμική για την ρύθμιση του πολιτικού συστήματος ή την όποια θεσμική αλλαγή στα πλαίσια άσκησης της δημοκρατίας.

Κάθε κοινωνία φροντίζει να αναπαράγει τον εαυτό της και το οικονομικό σύστημα εκ του οποίου διαμορφώνεται. Έτσι και ο καπιταλισμός ως σύστημα επηρεάζει υπέρ του την παιδεία, το δίκαιο, την ποιότητα της δημοκρατίας, τον βαθμό αυταρχισμού (αστυνομική, στρατιωτική καταστολή, ανισοβαρής ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας έναντι της νομοθετικής και δικαστικής) αλλά και τις ταξικές συνθηκολογήσεις μέσω παραχωρήσεων υποστήριξης προς τους αδύνατους προκειμένου να αναπαραχθεί. Η ταξική πάλη, στην εξέλιξη του καπιταλισμού με τα συγκεχυμένα κατά καιρούς ταξικά κοινωνικά όρια και τη διαπλοκή των συμφερόντων, ίσως απομακρύνθηκε από την σφαίρα της παραγωγής, όπου εκδηλώθηκε αρχικά στα πρώτα στάδια του καπιταλισμού, και εκδιπλώθηκε σε άλλους τομείς της οικονομίας ή επιμέρους πολιτικές, όπως π.χ. ο προϋπολογισμός. Αν όμως επανατοποθετηθεί στην αφετηρία της, θα ήταν αντιεπιστημονικό σήμερα να θεωρήσει κανείς ότι το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής είναι το τελευταίο της ανθρώπινης ιστορίας. Το όραμα του Keynes περί επάρκειας της τρίωρης ημερήσιας εργασίας λόγω των όρων που θα δημιουργήσει η τεχνολογική εξέλιξη και του Marx για την παύση της ανταγωνιστικής οικονομικής μεγέθυνσης μέσω της διπολικής σχέσης εργοδότη και εργαζόμενου, θα επανέλθουν στη συζήτηση.

Στα πλαίσια μιας υπερβατικής νεανικής αισιοδοξίας και εν είδει ευχολογίου, θα μπορούσε κάλλιστα κανείς να συλλογιστεί το «κομμουνιστικό όραμα», το οποίο περιλαμβάνει την κατάλυση του «καπιταλιστικού κράτους» (που είναι αποκομμένο από την κοινωνία), χωρίς την οικονομική πίεση του ανταγωνισμού αλλά και τη βιοποριστική αναγκαιότητα της εργασίας. Σ' αυτό το πλαίσιο απαντάται η δυνατότητα της ελεύθερης δραστηριότητας ως κύρια έναντι της βιοποριστικής, σε μια διαδικασία αυτοπραγμάτωσης πέρα από τη σφαίρα της υλικής παραγωγής. Επίσης, απαντάται μια ηθική ισότητα πολιτικής δύναμης, ισότητας πρόσβασης στην παιδεία

και την τεχνολογία καθώς επίσης υπέρ της αξιοκρατίας, της αλληλεγγύης και της «οικοκεντρικής» προσέγγισης για την προστασία του περιβάλλοντος. Η παραγωγή δεν θα περιλαμβάνει εμπορεύματα αλλά προϊόντα κοινωνικού χαρακτήρα που θα διανέμονται «από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του στο καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του» (Marx, 2012). Αυτό όμως θα μπορεί να γίνει όταν αναπτυχθούν οι κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις και ο κοινωνικός πλούτος θα εκβάλλει εν αφθονία. Έτσι, ενδεχομένως η ποιότητα της ζωής και ο πλούτος της κοινωνίας που θα προάγει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια θα εξασφαλίζεται με την εργασία και ο εργασιακός χρόνος θα αποτελεί το πλαίσιο νοηματοδότησης της ανθρώπινης ύπαρξης.

Προς το παρόν, η εργασία ως ποσότητα μετράται με τον εργασιακό χρόνο. Καθώς ο χρόνος στον καπιταλισμό ορίζεται ως χρήμα και η απόδοση προσαύξησης του κεφαλαίου εξαρτάται από αυτόν, ο άνθρωπος εκλαμβάνεται ως μονάδα παραγωγής εργασιακού χρόνου με σκοπό το κέρδος εις βάρος της αναζήτησης τρόπων ζωής που προάγουν την ανθρώπινη αυτοπραγμάτωση. Έτσι, η οργάνωση του χρόνου ζωής του εργαζομένου αποτελεί σημείο εστίασης από τους ελέγχοντες την παραγωγή, τόσο κατά τη διάρκεια μιας εργάσιμης ημέρας όσο και καθ' όλη τη διάρκεια του βίου. Εκεί στοχεύουν οι βελτιώσεις στις συνθήκες εργασίας που αφορούν στην απασχόληση και στην ανεργία, σε διαρρύθμιση του εργασιακού χώρου, τη διάρθρωση των εργασιακών σχέσεων, των διοικητικών πρακτικών και της διευθέτησης του τρόπου λήψης αποφάσεων, που έρχονται να πλαισιώσουν τον εργασιακό χρόνο.

Βιβλιογραφία

1. Ελληνική

- Γεωργόπουλος, Α. (2006). *Περιβαλλοντική ηθική*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γκιάλης, Σ. & Harod, A. (2015). *Γεωγραφία της εργασίας: Εργατική δράση, ευέλικτη απασχόληση και χωρικές ανισότητες*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Δεδουσόπουλος, Α. (2014). *Πολιτική οικονομία της αγοράς εργασίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Θεοχαράκης, Ν. (2005). *Η νεοκλασική θεωρία της αγοράς εργασίας: Μια κριτική επισκόπηση υπό το πρίσμα της ιστορίας της οικονομικής σκέψης*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
- Ιωαννίδης, Α. (2005). *Ο χρόνος εργασίας στην οικονομική ανάλυση. Οικονομική σημασία, τρόπος καθορισμού και σύγχρονες τάσεις στην εξέλιξή του* (Διδακτορική διατριβή). Ανακτήθηκε από: <https://dspace.lib.uom.gr/handle/2159/23198>
- Ιωαννίδης, Α., & Μαυρουδέας, Σ. (2005, Μάιος). *Η σχέση χρόνου και έντασης της εργασίας στην οικονομική σκέψη*. Εισήγηση στο 7ο Συνέδριο Ελλήνων Ιστορικών της Οικονομικής Σκέψης, Αθήνα. Ανακτήθηκε από: <https://stavrosmauroudeas.wordpress.com/2005/05/27/η-σχέση-χρόνου-και-έντασης-της-εργασία/>
- Ιωαννίδης, Α., & Μαυρουδέας, Σ. (2005, Μάιος). *Στάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα σήμερα. Είναι εν εξελίξει ένα νέο στάδιο σήμερα*. Εισήγηση στο 7ο Συνέδριο Ελλήνων Ιστορικών της Οικονομικής Σκέψης, Αθήνα. Ανακτήθηκε από: <https://manifestusorg.wordpress.com/>
- Καντατζόγλου, Ι. (1995). *Ο Κύκλος και η γραμμή: Όψεις του κοινωνικού χρόνου*. Αθήνα: Εξάντας.
- Κωτσονόπουλος, Λ. (2016). *Η χαμένη συναίνεση*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Marx, K. (2012). *Το κεφάλαιο* (τ. 1, 2,3,4. Π. Μαυρομμάτης, Μετ.). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαυρουδέας, Σ. (2006). *Η πολιτική οικονομία και η κριτική της*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Debord, G. (1986). *Η Κοινωνία του θεάματος* (Π. Δ. Τσαχαγέας, Μετ.). Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.
- Ricardo, D. (2002). *Αρχές πολιτικής οικονομίας και φορολογίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Rubin, I. I. (1994). *Ιστορία οικονομικών θεωριών* (Χ. Βαλλιάνος, Μετ.). Αθήνα: Κριτική.

Ρούσης, Γ. (2017). *Ο ελεύθερος χρόνος μέτρο του πλούτου*. Αθήνα: Γκοβόστης.

Stiglitz, J. *The Economic of the Public Sector*, 1998 (ελληνική έκδοση, Κριτική, Αθήνα 1992)

2. Ξενόγλωσση

Akerlof, G. (1982). Labour contracts as a partial gift exchange. *The Quarterly Journal of Economics*, 97(4), 543–569. doi: 10.2307/1885099

Almeida, S.C. (2015). *Environmental education in a climate of reform*. Rotterdam: Sense Publishers.

Altvater, E. (1973). Notes on some problems of state intervention (Peoples Translation Service, Berkeley, California, Μετ.). *Kapitalistate*, 1, 96-108. (Αναδημοσίευση από: Zu einigen Problemen des Staatsinterventionismus. *Probleme des Klassenkampfes*, 3, 1972.) Ανακτήθηκε από: <https://www.marxists.org/subject/economy/authors/altvater/1972/probsstate.htm>

Barzel, Y. (1973). The determination of daily hours and wages. *The Quarterly Journal of Economics*, 87(2), 220–238. doi: 10.2307/1882185

Bourdieu, J., & Reynaud, B. (2000). Externalities and institutions: The decrease in working hours in nineteenth century France. *Research Unit Working Papers*, (no. 0001), *Laboratoire d'Economie Appliquée, INRA*.

Brannigan, A., & Zwerman, W. (2001). The real “Hawthorne effect”. *Society*, 38(2), 55-60. doi: 10.1007/s12115-001-1041-6

Bureau of Industry Economics (1984). *Reducing standard hours of work: Analysis of Australia's recent experience*. Canberra: Australian Government Publ. Service.

Canningham, J. (2018). *An Essay on trade and commerce*. Andover: Gale ECCO, Print Editions. (Πρωτότυπη έκδοση: 1770)

Chapman, S. J. (1909). Hours of labour. *The Economic Journal*, 19(75), 353–373. doi: 10.2307/2221102

Cole, M., Stuart, M., Hardy, K., & Spencer, D. (2022). Wage theft and the struggle over the working day in hospitality work: A typology of unpaid labour time. *Work, Employment and Society*, 0(0). doi: 10.1177/09500170221111719

- DiMaggio, P. J., & Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147–160. doi: 10.2307/2095101
- Engels, F. (1952). *The origin of the family private property and the state*. Moscow: Foreign Languages Publishing House.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Friedman, M. (2009). *Capitalism and freedom*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Galbraith, J. K. (2015). *The new industrial state*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Glassman, J. (2006). Primitive accumulation, accumulation by dispossession, accumulation by ‘extra-economic’ means. *Progress in Human Geography*, 30(5), 608–625. doi: 10.1177/0309132506070172
- Golden, L. (1996). The economics of working time length, adjustment and flexibility. *Review of Social Economy*, 534(1), 1-45. doi: 10.1080/00346769600000001
- Harvey, D. (2007). *The limits to capital*. London: Verso.
- Harvey, D. (2010). *A companion to Marx's Capital* (τ. 1). London: Verso.
- Herod, A. (2001). *Labor geographies: Workers and the landscapes of capitalism*. New York, NY: Guilford Press.
- Heydt, C. (2006). Mill, Bentham and 'internal culture'. *British journal for the history of philosophy*, 14(2), 275-301. doi: 10.1080/09608780600601425
- Kalleberg, A. L. (2009). Precarious work, insecure workers: Employment relations in transition. *American Sociological Review*, 74(1), 1–22. doi: 10.1177/000312240907400101
- Keynes, J. M. (1930). Economic possibilities for our grandchildren. *The Nation & Athenaeum*, (Part 1, October 11), 36-37 & (Part 2, October 18), 96-98. doi: 10.1007/978-1-349-59072-8_25
- Keynes, J. (1936). *The general theory of employment, interest and money*. London: Macmillan.
Ανακτήθηκε από:
https://www.files.ethz.ch/isn/125515/1366_keynestheoryofemployment.pdf
- LaJeunesse, R. (1999). Toward an efficiency week. *Challenge*, 42(1), 92–109. doi: 10.1080/05775132.1999.11472080

- Lapin, N., & Richia, R. (1982). Development socialism as a real society centered on human welfare. Στο United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Επιμ.), *Different theories and practices of development* (σσ. 163-210). Paris: UNESCO.
- Marx, K. (1973). *Grundrisse. Foundations of the critique of political economy (rough draft)* (M. Nicolaus, Μετ.). London: Penguin Books in association with New Left Review (Πρωτότυπη έκδοση: 1939)
- Milios, J. (2015, April 30). *Is austerity winning the argument on euro-zone recovery? Can the solutions to the crisis also be socially just?* [Βασικά σημεία ομιλίας]. Hellenic Observatory and the Hellenic Bankers Association UK London public discussion, London School of Economics, London. Ανακτήθηκε από: <https://www.jmilios.gr/is-austerity-winning-the-argument/>
- Mill J.S. (1890). *Principles of political economy some of their application to social philosophy*. Ανακτήθηκε από: <https://competitionandappropriation.econ.ucla.edu/wp-content/uploads/sites/95/2020/12/AshleyIntro.pdf>
- Nadiri, M. I., & Rosen, S. (1969). Interrelated factor demand functions. *The American Economic Review*, 59(4), 457-471.
- Nyland, C. (1986). Capitalism and the history of work time thought. *The British Journal of Sociology*, 37(4), 513–534. doi: 10.2307/590714
- O'Connor J. (2000). Introduction to 2001 edition of fiscal crisis of the state. *Capitalism Nature Socialism*, 12(1), 99-114. doi: 10.1080/104557501101244857
- Peck, J. (1996). *Work-place: The social regulation of labor markets*. New York, NY: Guilford Press.
- Polanyi K. (1957). *The great transformation*. Boston: Beacon press (Πρωτότυπη έκδοση: 1944)
- Postone, M. (1993). *Time, labor and social domination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roberts, C. P. (2003, August 27). The trade question. *The Washington Times*. Ανακτήθηκε από: www.washingtontimes.com
- Robbins, L. (1929). The economic effects of variations of hours of labour. *The Economic Journal*, 39(153), 25–40. doi: 10.2307/2224213

- Robbins, L. (1932). *An essay on the nature and significance of economic science*. Ανακτήθηκε από: <https://mises.org/library/essay-nature-and-significance-economic-science>
- Seidman, M. (1981). The birth of the weekend and the revolts against work: The workers of the Paris region during the Popular Front (1936-38). *French Historical Studies*, 12(2), 249–276. Doi: 10.2307/286479
- Sotiropoulos, D., Milios, J., & Lapatsioras, S. (2013). *A political economy of contemporary capitalism and its crisis: Demystifying finance*. New York, NY: Routledge.
- Strasser, M. P. (1991). *The moral philosophy of John Stuart Mill: Toward modifications of contemporary utilitarianism*. Wakefield, NH: Longwood Academic.
- Schumacher, E. F. (1974). *Small is beautiful*. London: Sphere Books.
- Tilly, C. (1998). *Work under capitalism*. Boulder, CO: Westview Press.
- Williamson, O. E. (2000). The new institutional economics: Taking stock, looking ahead. *Journal of Economic Literature*, 38(3), 595–613.